

Het verbrijzelde mensbeeld

*De ideologie en psychologie van het
nationaalsocialisme*

Lex Scholten

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	4
1. Staat, volk en ras bij Hitler: de dialectiek der traditie	12
2. De modaliteiten van het begrip transcendentie en de rol van de Jood	34
a. Het begrip transcendentie	
b. De rol van de Jood	
3. De economische en enkele andere opvattingen van het antimarxisme	57
4. De wereld van de eigen tijd	88
5. De ideologie in actie(1): de buitenlandse politiek	131
6. De ideologie in actie (2): de Jodenvervolging	161
7. De persoonlijkheid van Hitler	189
8. De historische dimensie	255
9. De antecedenten en de nalatenschap	303
Conclusies: Kind van Eden	325
Appendix 1: fascisme en nationaalsocialisme	346
Appendix 2: de geestelijke topografie van Hitler	354
Appendix 3: Karl May en zijn wereld	355
Appendix 4: Hitler en Shakespeare	357
Appendix 5: de religieuze dimensie	359
Bibliografie	364
Postscriptum	383

Voorwoord

Weer een boek over Adolf Hitler? De boekenkasten puilen zo onderhand uit met boeken over dit onderwerp en de lezer kan allicht denken dat het gaat over een afgekouwd onderwerp. Maar er verschijnen nog steeds regelmatig boeken over deze periode in de geschiedenis, dus de belangstelling voor dit onderwerp is kennelijk nog niet echt verdwenen. Een reden is vermoedelijk de opkomst van nieuwe populistische bewegingen in de afgelopen jaren, die velen met uiterst rechts in verband brengen, al was het maar omdat ze graag iets hebben om tegen te kunnen vechten, om zich tegen af te kunnen zetten. In een tijd van geestelijke verwarring, waarin ook mensen van links hun oriëntatie vaak kwijt geraakt lijken te zijn, staat althans nog een zekerheid overeind: het 'fascisme' als incarnatie van het Kwaad moet uit alle macht bestreden worden. De eigen identiteit wordt altijd afgebakend tegenover het tegendeel ervan, zoals we sinds Hegel weten. De psychoanalyse bevestigt dit inzicht. Het kind kent de moeder voor het zichzelf kent. We bakenen onze eigen identiteit in eerste instantie af tegenover die van anderen. Daar komt bij dat het Nederlandse volk nogal een moralistische en zelfs theologiserende inborst heeft, die bij alle secularisatie nog steeds doorwerkt, maar meer in het verborgene. Er is een behoefte aan het zien van een tegenstelling tussen het Hartstikke Goede- zichzelf- en het Kwaad, als het even kan het Absolute Kwaad, dat dan met het 'fascisme', met Hitler, het Derde Rijk, de S.S., de gaskamers, Auschwitz en het 'racisme' geassocieerd wordt.

Dit speelt des te meer in een narcistische samenleving, waarin het verschrompelde ego, het minimale ik, om het met de vermaarde Amerikaanse cultuurhistoricus Christopher Lasch te zeggen, op zichzelf teruggeworpen is, zonder enigerlei verankering in de wereld om zich heen. Het 'antifascisme' of 'antiracisme' kan dan gebruikt worden om de eigen identiteit af te grenzen en als eerste oriëntatie in de wereld. De auteur van dit boek is hopelijk gespeend van elke neiging van deze aard. Teveel ontzag voor het onderwerp holocaust is ongewenst, aangezien die immers gemakkelijk een sta-in-de-weg kan gaan worden voor een objectieve analyse van de geschiedenis en dat is het enige waar het om gaat in de wetenschap.

Die behoefte aan oriëntatie geldt misschien nog meer voor het Joodse volk- en de meeste publikaties over dit onderwerp zijn afkomstig van Joodse auteurs- dat door het verlies van de eigen religie de eigen identiteit als volk dreigt kwijt te raken en daardoor dreigt te assimileren en te verdwijnen, iets waar het banger voor lijkt te zijn dan welk ander volk ook, ook als praktisch alle andere volkeren zich eveneens hierdoor bedreigd voelen. Volgens de Joodse publicist Hajo Meijer zou, nogal dramatiserend, zelfs het einde van het Joodse volk nabij zijn. Zoals de Joods-Amerikaanse auteur Jakob Neusner heeft gezegd is de holocaust een teken van Joodse identiteit geworden, het enige wat alle Joden met elkaar delen, zeker nu het zionisme mislukt is, ook in Israel zelf en er voorlopig nog geen duidelijk alternatief in zicht is.

Daarmee vecht het Joodse volk nu voor het eigen overleven als volk. Dat gevecht kan soms agressieve vormen aannemen. Veel Joden kunnen er niet tegen dat miljoenen van hen zich in de Tweede Wereldoorlog zonder veel verzet hebben laten afvoeren naar de slachtbanken. Dat vervult ze met machteloze razernij en woede. Het leidt soms tot onredelijke beschuldigingen tegen de volkeren te midden van wie ze leven en het zoeken van zondebokken, die, althans volgens hen, niet genoeg gedaan zouden hebben voor de Joden- wat in veel gevallen niet waar is- om over ergere dingen nog maar te zwijgen. Zoals in het Historisch Nieuwsblad een aantal jaren geleden opgemerkt werd, denken velen de oorlog te moeten uitvechten die hun ouders of grootouders verzuimd hebben uit te vechten en weer van voren af aan te moeten beginnen met de hele Tweede Wereldoorlog. Bij Joodse feministes komt er nog bij dat ze denken het wel even beter te zullen gaan doen dan de mannen het destijds deden. We denken maar aan de haatcampagne tegen de arme Silvio Berlusconi, de voormalige premier van Italië, met zijn vollemaansgezicht, regelmatig aanwezig op zijn eigen televisiezenders- Big Brother of Big Daddy is watching you- een duistere vaderfiguur en rijke zakenman in de politiek en dus in linkse kring al bij voorbaat verdacht, door velen geassocieerd met Mussolini, met wie het fascisme immers begon, om van de Godfather nog maar te zwijgen, een volstrekt overtrokken en tendentieuze vergelijking (Berlusconi heeft de maffia harder aangepakt dan wie van zijn naoorlogse voorgangers ook en zijn voorgangers waren niets minder corrupt of manipulatief dan hij, in vele gevallen waarschijnlijk erger). Ook waren de democratie en de burgerlijke rechten en vrijheden

nooit serieus in gevaar, ondanks de concentratie van financiële, politieke en mediamacht in zijn handen. Dat hij herhaaldelijk gedwongen werd te vertrekken als premier en via reguliere verkiezingen is daar voldoende bewijs voor. Maar een geruststellende toon lijkt niet erg te helpen. Duidelijk te maken dat het met de terugkeer van dat ‘fascisme’ wel meevalt werkt niet. Om welke reden zal na het bovenstaande duidelijk zijn. Daar komt dan de angst voor identiteitsverlies nog bovenop. In mindere mate geldt dit - zie het bovenstaande - ook voor de ‘progressieve’ Nederlandse middenklasse, die zich ook niet zelden, bewust of onbewust, met de Joden identificeert.

Er zijn natuurlijk ook andere redenen om het onderwerp WOII nog niet terzijde te willen leggen. Immers: niet alle vragen over de oorlog zijn al beantwoord: wie waren er verantwoordelijk voor de hongervinter van 1944/45, die aan naar schatting 23000 Nederlandse burgers het leven gekost heeft? Wie waren de vele collaborateurs die in rechtsstaat Nederland na de oorlog werden opgesloten in talrijke kampen, waar ze gefolterd en vaak vermoord werden en vooral: wie waren de opdrachtgevers? Waarschijnlijk waren die te zoeken in de kringen rondom prins Bernhard, die hier een verklaard voorstander van was, maar dit onderwerp ligt nog steeds erg gevoelig. In 2008 werd bij toeval een massagraf ontdekt in de buurt van Westerbork, waar evenwel de media, de politiek en zelfs het OM een opmerkelijk gebrek aan belangstelling voor toonden. En waarom vroeg en kreeg koningin Wilhelmina al in november 1939 politiek asiel in Engeland voor haarzelf en haar familie en het hele kabinet, zelfs voor ex-keizer van Duitsland Wilhelm II, die haar oom was en die in Nederland woonde? Hield dit verband met het beruchte Venlo-incident? En zo zijn er nog wel meer zaken, die soms in dit boek nog aan de orde gesteld zullen worden.

In onze tijd kruisen de drie monotheïstische godsdiensten elkaar, elk in een cruciale fase van hun geschiedenis. Er is de overlevingsstrijd van het Joodse volk als apart volk en daardoor het streven de Joodse religie, die de Joodse identiteit, althans tot nu toe, steeds bepaald heeft, terug te krijgen, voorzover die losgelaten was en de secularisatie van de westerse wereld ongedaan te maken, om zo als minderheid beter gelegitimeerd te zijn - een waarschijnlijk hopeloze onderneming - waarna misschien een constructievere benadering mogelijk zal worden, er is de doodstrijd van het christendom, vooral in Europa, die ook zo zijn gevolgen heeft voor de identiteit van de betrokken volkeren en er is de politieke emancipatiestrijd van de islamitische wereld tegenover het Joodse Israel en (het voorlopig nog) christelijke Amerika en de uitstraling daarvan op de islamitische gemeenschappen in Europa en Amerika. Daar doorheen speelt dan de geboorte, in de loop van deze eeuw, van een nieuwe, humanistische en op den duur waarschijnlijk atheïstische, cultuur, die zich vermoedelijk in sociaaldemocratische of zelfs democratisch socialistische richting verder zal ontwikkelen, in de westerse wereld, vooral in Europa, de postreligieuze, postislamitische en postchristelijke, samenleving. Deze geboorte is het begin van een geheel nieuw tijdvak, een gebeurtenis waarvan de duizelingwekkende reikwijdte onmogelijk valt te overzien, maar die een ongekende bloei zou kunnen inluiden voor de Europese beschaving, maar mogelijk ook nieuwe gevaren met zich mee zou kunnen brengen. Hoe dat ook zij, op het breukvlak van deze vier processen spelen de huidige gebeurtenissen in de westerse wereld en vooral Europa zich af.

Het boek dat voor u ligt is ontstaan uit de doctoraalscriptie geschiedenis die de auteur geschreven heeft als proeve van bekwaamheid bij zijn afstuderen. Deze scriptie kreeg niet direct een vervolg, maar het onderwerp liet de auteur niet los en dertig jaar later was het ogenblik gekomen om alle inzichten bij elkaar te trekken en er een boek van te maken. Vanzelfsprekend is er in die dertig jaar het een en ander veranderd en is er behoorlijk wat bijgekomen. Het resultaat is natuurlijk ter beoordeling van de lezer. De onderneming is een puur persoonlijke geweest. Aangezien ik niet verbonden ben aan enigerlei onderzoeksinstituut heb ik het werk zonder enigerlei assistentie of deskundig commentaar moeten verrichten. Mijn enige excuus voor het toch doorzetten van de onderneming is dan ook mijn ontevredenheid met de bestaande publikaties over het onderwerp. Ongetwijfeld zullen deskundige mensen op dit gebied op de inhoud van het hier volgend werk de nodige kritiek hebben en dat is uiteraard hun goed recht.

Amsterdam, november 2019, Lex Scholten

INLEIDING

‘Toen ik nog een jonge wildebras was, had mij niets zozeer dwars gezeten als het feit, dat ik nu juist in een tijd was geboren, waarin zoo kennelijk nog alleen voor groote grutters of rijksambtenaren monumenten werden opgericht(...) De staten begonnen steeds meer te gelijken op ondernemers, die elkaar wederzijds de opdrachten afsnoepten, en trachtten zich op alle mogelijke manieren ten koste van anderen te bevoordelen(...) Waarom had ik toch niet een honderd jaar eerder geboren kunnen zijn? Bijvoorbeeld in den tijd der vrijheidsoorlogen (1813-’15) toen een man ook zonder ‘negotie’ nog iets waard was?!’

Adolf Hitler voelde zich niet thuis in de wereld van zijn tijd. Die tijd was er een van zeer snelle veranderingen, in Oostenrijk, waar het Habsburgse Rijk in neergaande lijn was en nog meer in Duitsland, waar de geforceerde industrialisatie, die na de staatkundige eenwording van 1871 in een stroomversnelling kwam, een maatschappij ontworpen die nog halffeodaal was, die veel minder dan Nederland of Engeland aan de vooravond van hun industriële revolutie, daar nauwelijks op voorbereid was, een maatschappij waarin adel en monarchie nog steeds de politieke macht uitoefenden, in sterkere mate dan elders in West-Europa, waar het land dan ook maar zeer ten dele toe behoorde. Later in dit verhaal zullen wij uitvoeriger moeten stilstaan bij deze context van het fenomeen Hitler en zijn denkbeelden, want geen mens laat zich begrijpen vanuit het niets, als had hij zichzelf voortgebracht.

In de jaren tachtig is veel aandacht gekomen voor wat de Fransen wel de *petite histoire* noemen, de aandacht voor het leven van individuele mensen, voor het alledaagse leven, vaak van gewone mensen, eventueel onder ongewone omstandigheden, zoals in het Derde Rijk. Wat Hitler betreft heeft dit - trouwens ook al eerder - geleid tot een veelheid van biografieën die ons vertellen over zijn muzikale voorkeuren, zijn eetgewoonten, zijn maîtresses, zijn ziekteverschijnselen en nog veel meer. Structuren, processen en dergelijke zijn natuurlijk nogal abstracte en algemene noties, die geen recht kunnen doen aan een vaak complexe realiteit, van individuele mensen in concrete situaties. Maar het gevaar van de *petite histoire* is dat je door de bomen het bos kwijt raakt. Er is geen overzicht meer, het beeld raakt vergruisd. Als een nauwkeuriger analyse van een verschijnsel niet leidt tot een nieuwe synthese, een nieuw samenhangend beeld, dan blijf je uiteindelijk met niets achter, niets dan details zonder veel historische betekenis. De poging zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid te komen en al die algemene begrippen, die een onechte indruk maken en die als een soort stoorzenders een sta in de weg lijken te vormen, opzij te zetten, leidt de historicus in een doodlopende steeg. Het is dan ook niet mijn bedoeling de zoveelste biografie van Hitler te schrijven.

Die doodlopende steeg klemt des te meer doordat de hedendaagse Nederlander behoefte heeft aan een kompas, dat hem door ontkerstening en het einde van de Koude Oorlog ontvallen is. Vandaar dat, sinds de late jaren negentig, een nieuwe, tegengestelde, trend is ontstaan, om grote overzichtswerken te schrijven, die de hele Europese of zelfs de hele wereldgeschiedenis bestrijken. Geschiedschrijving krijgt hier weer, zoals in het begin van de vorige eeuw, bij een Toynbee of een Spengler, een filosofische functie. Bij alle beperkingen en onevenwichtigheden die zulke werken mogen hebben en die waarschijnlijk helpen verklaren dat deze trend inmiddels ook al weer over de piek heen lijkt te zijn, duiden ze wel op een behoefte de draad weer op te pakken en het besef van continuïteit, het historisch tijdsbesef, te herstellen: Waar zijn we nu, waar komen we vandaan, waar kunnen we heen en waar willen we heen?

Het boek dat voor u ligt heeft onvermijdelijk iets van de *petite histoire*, in zoverre het in hoofdzaak gaat over een persoon, Adolf Hitler. Tegelijk echter sluit het aan bij de zojuist genoemde trend richting geschiedfilosofie. De brug tussen beide wordt gevormd door de wereldhistorische betekenis van Hitler, die zijn stempel drukte op een heel tijdvak, dat ook vandaag de dag nog doorwerkt. Dit tijdvak sluit ook aan bij het voorafgaande, in een meer dan triviale zin, dat van rond de eeuwwisseling, waarin de kiemen van het nazisme gezaaid werden. Ik zal bovendien proberen de twintigste eeuw te plaatsen binnen het nog bredere kader van de geschiedenis van de hele Europese beschaving. Schetsmatig althans zullen de contouren zichtbaar worden van een bepaalde visie daarop.

De periode van het interbellum in het algemeen en die van de jaren dertig in het bijzonder was rijk aan emoties. Iets daarvan klinkt al door in het bovengegeven citaat van Hitler. Na de Eerste

Wereldoorlog zaten tal van mensen te midden van de scherven van een kapotgeslagen samenleving. Ze trachtten de scherven bij elkaar te rapen en zin en doel van hun bestaan opnieuw te bepalen, niet zoveel anders dan tegenwoordig, na de grote veranderingen van de jaren zestig en de hele nasleep daarvan, die doorwerkt tot op de dag van vandaag: waar zijn we nu, waar komen we vandaan, waar kunnen we heen en waar willen we heen? Zulke vragen zullen altijd gesteld worden, na elke historische breuk.

De jaren twintig en dertig waren niet alleen jaren van economische en sociale crisis, maar meer nog van een gezagscrisis, het begin van wat Alexander Mitscherlich de vaderloze maatschappij genoemd heeft. Tegen de tijd dat Mitscherlich dit begrip in omloop bracht, in de jaren zestig, was deze crisis tot volle wasdom gekomen- de revolte van de jaren zestig was er het gevolg van, niet de oorzaak- maar in de jaren twintig en dertig was deze crisis in Duitsland reeds een feit op maatschappelijk en politiek gebied, een gevolg van de ineensstorting van de monarchie en de neergang van kerk en adel en was reeds begonnen de gezin- dit laatste bastion van het patriërchaat- aan te tasten. Maar dit laatste proces was nog slechts in het begin en speelde zich in deze tijd nog vooral af in de middenklasse, in de ruimste zin van het woord. Hierop zullen wij later terug moeten komen, want het nazisme laat zich zonder dit gegeven niet begrijpen.

De nazibeweging, die vrijwel direct na de oorlog opkwam, trachtte de scherven bij elkaar te rapen. Maar hoe belangrijk was Hitler voor deze beweging? De figuur van de Führer van het Derde Rijk is nog steeds, zoals de Amerikaanse historicus Henry Turner gezegd heeft, een raadselachtige gestalte. Een andere Amerikaanse historicus, Ron Rosenbaum, heeft gezegd: De echte Hitler blijft toch altijd weer door je vingers heen glippen. Deze man, die een groot toneelspeler was, die vele anderen, zoals bijvoorbeeld Winston Churchill, perfect kon imiteren, bleef ook voor zijn naaste medewerkers een gesloten boek. Niemand die hem echt goed kende. Het belang van zijn persoon voor het nationaalsocialisme wordt dan ook uiteenlopend beoordeeld, variërend van die van zetbaas van belangengroepen, met name in de marxistisch georiënteerde geschiedschrijving, tot en met het vrijwel laten samenvallen van beide, zoals in zekere oudere, apologetisch getinte, werken het geval is.

Ik denk dat we hier het midden moeten bewaren. Hitler had in een andere tijd niet kunnen doen wat hij in zijn eigen tijd deed. Dit wil echter niet zeggen dat zijn persoon van marginale betekenis was. Het lijkt onwaarschijnlijk dat een van de andere nazileiders de rol had kunnen spelen die hij gespeeld heeft. Er moet derhalve in Hitlers karakter iets geweest zijn dat hem in staat stelde deze rol te spelen. Tegelijk moet hij echter een spiegel zijn geweest van zijn tijd. Het lijkt dan waarschijnlijk dat we bij Hitler in sterk uitvergroete versie zien, als door een vergrootglas, wat zich afspeelde, in minder extreme vorm, in de geest van miljoenen Duitsers van zijn tijd. Daarmee vormt het denken van Hitler, die geen intellectueel was maar de stem vertegenwoordigde van de man in de straat, ook een toegang tot de sociale psychologie van zijn tijd. Hij kwam uiteindelijk, anders dan Lenin, Stalin of Mao aan de macht op de vleugels van een massabeweging, die in hem de 'verlosser', de 'gezondene', zag.

Was hij een 'gezondene'? Die vraag mag vreemd klinken, maar de tijd dat iedereen die vraag onmiddellijk dacht te kunnen beantwoorden ligt kennelijk achter ons. Niet eens zo heel lang geleden meende de Nederlandse historicus Piet Fontaine dat Hitler letterlijk de duivel was, de 'antichrist', wiens komst het begin van het einde van de bekende wereld zou betekenen. Maar menigeen zag in Hitler in diens eigen tijd het 'werktuig des heren'. Hij zelf zag dat trouwens ook zo, zoals hij in de Joden het absolute kwaad zag, het zelfde dat velen nu in hem zien. Het kan verkeren. Volgens de Duitse filosoof Hegel sticht iedere generatie zin, betekenis, maar de volgende begrijpt die niet. Dit is volgens Hegel het tragische van de geschiedenis. De nazi's waren zeer beslist bang dat het nageslacht hen niet meer zou begrijpen. Die vrees althans lijkt bewaarheid te zijn geworden. Hoe vaak horen we niet dat het nazisme of de holocaust onbegrijpelijk is? Maar is het wel de bedoeling van de mensen die deze vraag stellen om het nazisme en vooral de Jodenmoord te begrijpen? Of is deze opmerking alleen maar een ritueel, waarmee het Kwaad verbannen wordt naar de wereld buiten onze beschaving, die stoelt op de Rede? Onbegrijpelijk betekent in onze beschaving tegelijk ook immoreel. Wat niet bevattelijk is voor het verstand kan ook niet deugen. En omgekeerd. Het is kennelijk de bedoeling dat de holocaust onbegrijpelijk *blijft*. Iedere poging het begrijpelijk te maken, dat wil zeggen in meer of mindere mate rationeel, lijkt afbreuk te doen aan het kwaadaardige ervan, door de nauwe

samenhang die wij zien tussen het rationele en het morele. In de inktzwarte duisternis van het Absolute Kwaad mag geen straaltje licht doordringen. Vandaar waarschijnlijk ook dat veel mensen er van overtuigd zijn dat Hitler streefde naar de wereldmacht: het absolute kwaad stelt immers geen grenzen aan zichzelf. Elke afwijking van deze regel betekent dat men zich inlaat met dit Kwaad, dat men er zich in verplaatst en het daarmee ook toelaat tot zichzelf. Iedereen die wel eens ooit in een discussie over Hitler, Auschwitz en de Jodenmoord geopperd heeft, hoe voorzichtig ook, dat Hitler ook sterke eigenschappen had, dat het Duitse leger waarschijnlijk het beste van de Tweede Wereldoorlog was, dat Engeland en ook Amerika medeschuldig waren aan de oorlog, dat er over het aantal Joodse slachtoffers en de planmatigheid van de Jodenmoord wel degelijk te discussiëren valt, zal gemerkt hebben dat dit meteen leidt tot argwanende en agressieve reacties van de kant van de bewakers van de sociale orde, bij wie meteen de verdenking lijkt te rijzen 'dat dit er dus zo eentje is', een neonazi. De spreker doet er dan verstandig aan direct te verzekeren dat hij 'uiteraard' geen neonazi of antisemiet is en 'uiteraard' het algemene morele oordeel over zulke mensen deelt. Elke beschaving lijkt zich te willen afgrenzen tegenover dat wat het niet is, in wat een oerbepaling genoemd zou kunnen worden, voorafgaande aan alle normale menselijke beslissingen die in het gebied van die cultuur plaatsvinden en die daar mede door geconditioneerd worden. Daarmee heeft de uitleg van het nazisme ook een bepaalde religieuze dimensie, zij het in het verborgene- de betrokkenen lijken zich er in het algemeen niet van bewust te zijn- waarop we later nog terug zullen moeten komen. We zullen trouwens zien dat het nazisme zich ook zelf bezig hield met het religieuze en zonder dit aspect niet te begrijpen is.

Niet alleen als het kwaad wordt Hitler vaak gezien, maar ook als een 'dom mannetje', een schreeuwlelijk, die maar wat liep te brallen, een demagoog, de persiflage die Charlie Chaplin van hem maakte in 1940 in de film 'The Great Dictator'. De implicatie hiervan is uiteraard dat de spreker zelf buitengewoon intelligent is, zo ongeveer het tegendeel hiervan. Dit idee leeft nog steeds in middenklaskringen, bij het 'denkend deel der natie', of wat zich daarvoor houdt, al zal geen historicus dit nog voor zijn rekening nemen. Iedereen die Hitler gekend heeft, bondgenoot zowel als vijand, heeft bevestigd dat hij zeer intelligent was, ook als die intelligentie wellicht eenzijdig ontwikkeld was, zoals Fontaine wel scherpzinnig geopperd heeft. Of zoals Stalins minister van buitenlandse zaken, Molotow, over hem zei: traag van begrip, maar zeer intelligent. (Molotow bedoelde dat niet ironisch en het getuigt van zijn eigen intelligentie dat hij begreep dat dit kon, net als trouwens het omgekeerde, dat iemand snel van begrip kan zijn, maar niet bijzonder intelligent) Intelligent dus. Daar is consensus over. Tja, hoe had zo'n dom mannetje ook zo ver kunnen komen, zo'n groot gevaar voor de rest van de wereld kunnen gaan vormen? Over domme of middelmatige mannetjes wordt vijfenzeventig jaar na hun dood niet meer gesproken. Maar over Hitler raakt men, zo lijkt het, maar niet uitgepraat. Dit idee, dat hij maar dom zou zijn geweest, ligt trouwens in het verlengde van het voorgaande, door de eerder genoemde samenhang tussen het morele en het rationele. Wie dom is is immers niet rationeel. Maar domme mensen zijn, anders dan vaak beweerd wordt, niet gevaarlijk. Die maken immers te veel fouten, daar zijn ze dom voor en dus komen ze niet ver. Ze kunnen irritant zijn, lastig en vervelend, maar gevaarlijk zijn ze niet. Pas daar waar een zeer grote intelligentie wordt gekoppeld aan zekere kwaadaardige karaktereigenschappen en daaruit voortvloeiende doelstellingen- dr. Moriarty in de verhalen over Sherlock Holmes is hier het prototype van geworden- pas daar ontstaat gevaar. De domme mensen verschaffen hooguit het voetvolk.

Deze intelligentie was ook kenmerkend voor de overige nazileiders, die allemaal opkeken tegen Hitler. Van velen van hen werd in Neurenberg het IQ getest, dat in bijna alle gevallen ruim boven het gemiddelde bleek te liggen. Nu kijken intelligente mensen zelden op tegen domme mensen en ook is het niet mogelijk je domheid te verbergen wanneer je regelmatig contact hebt met je naaste medewerkers en bijna voortdurend beslissingen moet nemen over een veelheid van vaak ingewikkelde onderwerpen. Het is dus wel duidelijk hoe intelligent Hitler geweest moet zijn. Hij had een fenomenaal geheugen en kon informatie snel in zich opnemen, waarmee hij zijn gebrek aan opleiding grotendeels wist te compenseren. Zijn organisatietalent was groot, evenals zijn talent als redenaar, in ieder geval in de context van die tijd. Zijn diplomatieke talent was aanzienlijk en zijn kennis en inzicht op militair gebied was indrukwekkend. Zoals de chef-staf van de strijdkrachten Wilhelm Keitel later zei: 'Hij was zo goed op de hoogte van de organisatie,

bewapening, leiding en uitrusting van alle legers en vloten ter wereld, dat het onmogelijk was hem op ook maar een vergissing te betrappen, (zelfs) op het gebied van eenvoudige en alledaagse organisatieproblemen en bewapeningsvraagstukken van de Wehrmacht en desbetreffende dingen was ik degene die werd voorgelicht(...) en niet de voorlichter. 'Zijn collega, chef van het leger Alfred Jodl, verklaarde: 'Hitlers kennis en zijn intellect, zijn retoriek en zijn wil triomfeerden uiteindelijk in elke intellectuele discussie met wie dan ook.' In de eerste jaren na de oorlog was dit feit nog bij velen bekend. Hitlerbiograaf Alan Bullock, die niet van sympathie voor Hitler of het Derde Rijk verdacht kan worden- hij was om te beginnen Joods- kon Hitler nog 'buitengewone talenten' toedichten en schroomde zelfs niet om hem een politiek genie te noemen. Ook Joachim Fest, in een andere vermaarde biografie, deelde dit oordeel nog. Maar uiterlijk sinds die tijd, sinds de jaren zeventig, is dit veranderd en vandaag de dag zou men dit niet meer kunnen zeggen zonder gefronste wenkbrauwen te veroorzaken. De echte demonisering van Hitler dateert pas van die tijd, een tijd die ongeveer samenvalt met de verdieping van de ontkerstening van de samenleving, wat laat zien dat we hier te maken hebben met een soort substituu-religie, die wel bekend staat als de Auschwitzreligie.

Nauw verwant aan dit idee en ook aan het eerste is de gedachte dat het verschijnsel Hitler iets banaals is. Hannah Arendt sprak al meer dan een halve eeuw geleden in verband met Eichmann over de banaliteit van het kwaad. Is er wel zoveel te verklaren? Zo vraagt de eerder genoemde Ron Rosenbaum. Het is toch allemaal heel simpel, hij was gewoon een racist. Maar nog afgezien daarvan dat Hitlers 'racisme' minder simpel is dan men denkt, heeft het woord racisme de afgelopen jaren nogal een expansief karakter gekregen. Het 'antiracistische' vertoog- als je het al zo kunt noemen- maakt vaak een autistische indruk, de indruk van een vertoog van mensen met een gebrekkige woordenschat, die maar al te graag de afkeer van andere culturen, van rassen en geloofsgemeenschappen over een kam willen scheren. Het woord racisme wordt daarbij het meest gebruikt, omdat het refereert aan onveranderlijke, want aangeboren, eigenschappen of kenmerken, anders dus dan cultuur of religie, waar je niet mee geboren wordt. De talloze bekeringen van islamieten tot het christendom, of zelfs tot het atheïsme in de afgelopen jaren, in tal van islamitische landen, tot en met Saoedi-Arabië, het moederland van de islam, aan toe, of in Iran, waar het christendom onder jongeren een rage geworden is, waar de ayatollahs slechts op weten te reageren met meer en meer repressie, omdat niets anders helpt, bewijzen het. Maar dat is bij bepaalde mensen aan dovemansoren gericht. 'Het is toch nooit goed, wat ik ook doe, want ik zie er nu eenmaal anders uit en daar kan ik niets aan veranderen.' Dat weerspiegelt de slachtoffermentaliteit van de betrokkenen (waar door de media maar al te gretig op ingespeeld wordt). En die heeft zo onderhand iets banaals gekregen. Dat geeft Hitler natuurlijk geen gelijk, maar hebben zijn tegenstanders dat wel?

In het nu volgende ben ik begonnen met het werk van de Duitse historicus en filosoof Ernst Nolte in het achterhoofd. Naar mijn idee is hij het dichtst in de buurt van de waarheid over het fenomeen Hitler gekomen. In een artikel uit 1964 geeft hij een verhelderend overzicht van de verschillende interpretaties van het nationaalsocialisme. De linksliberale interpretatie wijst er terecht op dat het nazisme is ontstaan in nauwe samenhang met conservatieve groepen en dat het zelfs onder het begrip conservatisme in de breedste zin gesubsumeerd kan worden; de conservatieven wijzen er echter terecht op dat het nazisme vele egalitaristische trekken heeft, een combinatie van socialisme en conservatisme was, die door de nazi's naar een culminatiepunt gevoerd werd, dat het einde van deze verbinding betekende; het rechtsliberalisme deelt het nazisme terecht in bij het totalitarisme, maar deze categorie is te formeel en in zoverre ontoereikend; het communisme interpreteert het nazisme terecht als een eindstadium, maar het was niet het eindstadium van het kapitalisme, maar dat van het feodalisme. Aldus Nolte.

Deze benaderingswijze lijkt mij heel wat verstandiger te zijn dan die van auteurs met een sensatiebeluste houding, die eerder gedreven lijken te worden door politieke hartstochten dan door de behoefte aan beter inzicht. Hitler als socialist lijkt slechts de jongste tak aan deze boom te zijn. Nolttes eigen interpretatie van het nationaalsocialisme als radicaalconservatisme, die in het volgende hoofdstuk uitvoeriger aan de orde gesteld zal worden, hoewel in essentie juist, mist evenwel een psychologische dimensie. Zelfs de meest oppervlakkige kennisname van Hitlers denken doet vermoeden dat hier sprake is van een paranoïde persoonlijkheid. Maar laten wij

evenmin vergeten dat ook iemand die paranoïde is echte vijanden kan hebben, zoals een Amerikaanse psychiater een keer scherpzinnig opgemerkt schijnt te hebben. Voor een beter begrip van Hitlers persoonlijkheid ben ik te rade gegaan bij de psychoanalyse. Bij alle bezwaren die daartegen in te brengen zijn, is er tot op heden geen beter begrippenapparaat voor de analyse van mentale processen beschikbaar. De combinatie van deze methode met de fenomenologische gedachtenwereld van Ernst Nolte wijst naar mijn idee de weg naar een min of meer complete interpretatie van het nationaalsocialisme. Het resultaat is uiteraard ter beoordeling van de lezer.

De tijd van de demonisering van Hitler ligt inmiddels achter ons, zo wordt soms gezegd. Tot op heden is daar echter nog maar weinig van te merken, althans bij de massa van de bevolking, voor zover die nog in het onderwerp geïnteresseerd is. Het valt bijvoorbeeld op dat vrijwel iedereen lijkt aan te nemen, vooral jongeren, dat Hitler van meet af aan de uitroeiing van de Joden gewild zou hebben, hoewel er geen serieuze historicus meer is die deze opvatting nog deelt. Als je *Mein Kampf* maar gelezen had... zo wordt vaak gezegd door tal van mensen, die het boek kennelijk niet gelezen hebben, want dan zouden ze wel geweten hebben dat dat er niet in staat en er ook niet op gezinspeeld wordt. Voor deze 'uitroeiing' geldt het zelfde als voor het streven naar de wereldmacht dat ik hierboven vermeldde. Het Absolute Kwaad kan natuurlijk nooit iets anders gewild hebben. Dat gaat in een rechte lijn en zonder bedenkingen op zijn doel af. Maar is het bij de historici zelf zoveel anders? Het ontbreekt niet aan studies over de continuïteit in de Duitse geschiedenis, bijvoorbeeld op het niveau van het alledaagse leven, of als het gaat om de instituties van de Duitse staat en maatschappij. Maar veranderen die echt iets aan de beeldvorming? Dat de posterijen gewoon door bleven werken zal niemand echt verbazen en dat de staatkundige structuren voor en na het Derde Rijk niet *geheel* verschillend waren zal ook niet veel mensen bezig houden. Net zo met studies naar de ontwikkeling van de kunst, het onderwijs of het wetenschapsbedrijf, om maar enkele voorbeelden te noemen. De reden hiervoor is natuurlijk de holocaust, die als een inktvlek op het netvlies ligt en de hele beeldvorming domineert en maakt dat een ravijn het heden van het verleden scheidt.

Er is natuurlijk een andere categorie studies, namelijk die naar de tinten grijs, tussen wit en zwart in. Maar ik zal niet de enige zijn die gemerkt heeft dat het proces tegen de geschiedenis hier gewoon verder voortgezet en nog verhevigd wordt. De bedoeling lijkt niet te zijn om het zwarte domein kleiner te maken, maar eerder juist het witte, door een stevige dosis grijs toe te voegen. Het aantal schuldigen, zij het in uiteenlopende gradaties, wordt alleen nog maar groter, tot het zowat de hele bevolking in de bezette gebieden omvat. Bij de jaarlijkse dodenherdenking in Nederland is het accent steeds meer op de Joodse slachtoffers komen te liggen, hoewel er, zelfs volgens de officiële cijfers, ongeveer evenveel, of zelfs iets meer, Nederlanders dan (Nederlandse) Joden omgekomen zijn in de oorlog, zodat zo onderhand beter over de Jodenherdenking gesproken kan worden, terwijl het Nederlandse volk zo zoetjes aan collectief in het kamp van de schuldigen en medeplichtigen terechtgekomen is, in plaats van dat van de slachtoffers, wat deze 'schuldigen' in werkelijkheid in grote meerderheid waren, levend als ze deden onder vreemde bezetting. Een paar jaar geleden werd zelfs het verzet verweten dat het met de eigen acties de aandacht van de Duitsers had getrokken en zo nog meer Joden opgepakt werden, die in het zelfde gebied ondergedoken zaten, maar naar wie de Duitsers op dat ogenblik niet zochten. Zo beschouwd had er beter geen verzet gepleegd kunnen worden. Een triest dieptepunt werd bereikt toen een paar jaar geleden de Joodse premier Balkenende namens het Nederlandse volk, dat daar niet om gevraagd had en er ongetwijfeld geen prijs op gesteld had, als het er notitie van had genomen, wat waarschijnlijk bij het merendeel niet het geval was, zijn verontschuldiging aanbood aan de Joden. Kan het nog belachelijker worden?

Als het om de daders gaat, het zwarte gebied, dan zien we wel een poging die een wat concretere gedaante te geven en te differentiëren. De een was een fanaticus, de ander een opportunist, de een maakte wel eens een uitzondering voor deze of gene Jood, de ander zorgde best wel goed voor zijn gezin. Maar zulke tinten grijs veranderen natuurlijk niet echt iets aan het totaalbeeld. Met een echte *historisering* van de holocaust, waar de Duitse historicus Martin Broszat al in 1985 voor pleitte, heeft dit niets van doen. Zo rond 1990 leek dit even opgepakt te worden in het werk van een historicus als Rainer Zitelmann, maar het zette uiteindelijk niet door. Mogelijk heeft dit te maken met de opkomst van uiterst rechts, zeker sinds de eeuwwisseling, die veel historici,

vooral Joodse, kopschuw maakt. Het valt ook op dat er de laatste jaren weer meer studies over de Tweede Wereldoorlog verschijnen en ook daarin is, zo lijkt het, weinig ruimte voor nuancering.

Niettemin zal het onvermijdelijk zo ver komen. Naarmate de tijd verstrijkt verzinkt het nazisme in het verleden, de rechtstreekse verbindingen ervan met onze tijd vervagen en verdwijnen uiteindelijk. Het wordt gemakkelijker afstand te nemen en omdat de mens nu eenmaal een historisch wezen is, een wezen dat zichzelf verstaat vanuit de geschiedenis, zal het nazisme onvermijdelijk ingepast gaan worden in de continuïteit van de Duitse en de Europese geschiedenis. We zien graag een lijn lopen, zij het niet altijd een rechte, van onze voorouders naar ons toe: Waar zijn we nu, waar komen we vandaan, waar kunnen we heen en waar willen we heen? Daarmee volgt op het afstandnemen tot het verleden ook weer de tegengestelde beweging, die van het naar voren halen in de tijd van het nazisme, om zich het verleden te kunnen toe-eigenen, want mensen identificeren zich nu eenmaal spontaan met hun voorouders. De secularisatie in ons denken en doen houdt daarom geen halt voor de geschiedenis. Met in Hitler een 'god' of een 'duivel' te zien, die is komen neerdalen uit een andere werkelijkheid dan de onze, komen we niet veel verder.

Ironisch genoeg werken ook de antifascisten onder ons, vooral de Joodse, die trachten het negatieve beeld van Hitler en het nazisme in stand te houden, uit een begrijpelijke behoefte rehabilitatie te voorkomen, hier ongemerkt aan mee. Omdat ze onvermijdelijk het debat moeten aangaan over Hitler zijn ze gedwongen hem een meer concrete gedaante te laten aannemen, niet de belichaming van het abstracte, in wezen theologische, idee van het Kwaad, zoals Judas in de bijbel, maar een historisch personage, met een eigen levensloop, eigen menselijke eigenschappen, menselijke motieven, ideeën, gevoelens en beslissingen, een wezen kortom van vlees en bloed. Onvermijdelijk ook komen ander personen, Churchill, Stalin, Roosevelt enzovoorts, in beeld en hun motieven, karaktereigenschappen, beslissingen en wat dies meer zij. En waren die wel zo goed? De studie van de wisselwerking tussen Hitler en anderen neemt al snel veel weg van de exclusiviteit van het kwaad van Hitler. Dit wordt dan verdeeld over meer mensen. De smalle marges die iedere speler had worden zichtbaar, net als de mate waarin zij gestuurd en beperkt werden door krachten en factoren buiten hun controle. Zoals Rosenbaum zegt: het heeft geen zin om Hitler als alleen maar slecht voor te stellen. Hoe zou dat ook kunnen als men bedenkt dat op zijn persoonlijk bevel in 1940 de verdere ontwikkeling van biologische wapens stopgezet werd, wat bevestigd is door de toenmalige chef-staf van de Duitse strijdkrachten generaal Keitel- en wel met het oog op de te grote aantallen slachtoffers onder de burgerbevolking, die het gebruik van deze wapens met zich mee zou brengen? Andere staten en leiders hadden daar kennelijk minder moeite mee. Hitler was uiteindelijk ook maar een mens en geen duivel in mensengedaante. Ook als hij uiteindelijk toch meer slecht dan goed was- maar gold dat niet ook voor bijvoorbeeld Stalin of misschien zelfs voor Churchill?- dan is dit een moreel oordeel en geen theologisch. Dit bedoel ik met onbedoelde secularisatie.

Soms lijkt gedacht te worden dat religie iets onvermijdelijks is, vooral door gelovigen zelf natuurlijk en zich daarom altijd zal voortzetten, eventueel in allerlei vermommingen, in hoeken en gaten van onze geest. Derhalve, zo lijkt men te willen zeggen, is het maar beter uitdrukkelijk religieus te zijn, omdat het anders maar ziekelijke vormen aanneemt, doordat het in onnatuurlijke banen gedwongen wordt. Hoewel ik geloof dat de gangbare houding tegenover het nazisme inderdaad met religie te maken heeft, zoals we nog zullen zien, deel ik deze mening niet. Ik denk dat het om een nawerking gaat van de religie, die op den duur zal verdwijnen. Als dit boek hieraan een bescheiden bijdrage levert, aan de voltooiing van de secularisatie van onze samenleving en het einde van de Auschwitzreligie, dan beschouw ik het als geslaagd.

Omdat het gebruikelijk is om in de inleiding van een boek iets te zeggen over de opbouw ervan wil ik daar in het kort nog iets over zeggen. De eerste drie hoofdstukken hebben een wat filosofisch karakter. In het eerste hoofdstuk worden de voor Hitler cruciale begrippen van volk, staat en ras behandeld, waarbij al spoedig zal blijken dat deze noties bij hem minder simpel zijn dan meestal gedacht wordt. Tevens wordt de historische achtergrond van het nazisme in geestelijke zin geschetst. Daarbij ga ik veel verder terug in de tijd dan in zulke analyses gebruikelijk is. In het tweede hoofdstuk wordt de analyse naar een dieper gelegen niveau

gevoerd, rondom het begrip transcendentie, een begrip uit de existentiële filosofie. In het zelfde hoofdstuk komt ook meer specifiek de rol van het antisemitisme in Hitlers denken aan de orde, die hier nauw mee samenhangt. Ook dit heeft namelijk, anders dan men misschien zou denken, een belangrijke filosofische dimensie. Het daarop volgende hoofdstuk behandelt de sociaal-economische kant van Hitlers denken. Die was voor hem van beperkte betekenis, maar mag toch niet veronachtzaamd worden. Om te voorkomen dat die kant al te abstract zou blijven heb ik ook enige aandacht besteed aan de praktijk van het beleid en de sociale basis van de beweging. Dit had ook ondergebracht kunnen worden in de hoofdstukken over 'de ideologie in actie', maar dan was het onderwerp uit elkaar getrokken. De 'wereld van de eigen tijd' laat zien hoe Hitler de situatie in Duitsland en daarbuiten beoordeelde.

De hoofdstukken over de praktijk van de ideologie zijn zoveel mogelijk chronologisch geordend. Toch is ook de opzet van deze hoofdstukken veeleer thematisch. Het was niet mijn bedoeling om een boek te schrijven over de Tweede Wereldoorlog of over het Derde Rijk, want daarvan zijn er al genoeg geschreven. De belangrijke psychologische dimensie van Hitler komt in een apart hoofdstuk aan de orde. Daarin ga ik uit van een nogal eigenzinnige toepassing van de psychoanalyse, die beïnvloed is door het werk van de Amerikaanse cultuurhistoricus Christopher Lasch en de Franse cultuurfilosoof Rene Girard. Hier komen onvermijdelijk ook gegevens uit Hitlers leven aan de orde, maar het was niet mijn bedoeling er een korte biografie van te maken. Ook biografieën zijn er al meer dan genoeg. In het daarop volgende hoofdstuk keer ik in sommige opzichten bij hoofdstuk een terug en diep de materie daarvan nog verder uit. In dit hoofdstuk heb ik mij ook enige speculaties veroorloofd over de psychologie van bepaalde volkeren. Dit is lange tijd uit de mode geweest, om niet te zeggen taboe, maar de laatste jaren lijkt zich een zekere kentering af te tekenen, door de groeiende kennis van de rol van het DNA. Ook talen, stijlen in kunst en architectuur en ook godsdiensten, die per volk verschillen, blijken in ieder geval gedeeltelijk genetisch bepaald te zijn. Daarmee is uiteraard niets discriminerends bedoeld: alle volkeren zullen zo hun goede en hun slechte eigenschappen hebben, waarbij dan ook nog wel te twisten zal zijn over wat goede en wat slechte eigenschappen zijn en in welke situatie. Een probleem zou nog het begrip 'Arisch ras' kunnen zijn, dat in Hitlers tijd veelvuldig gebruikt werd, maar tegenwoordig uit de mode is. Niettemin bestaat er nu eenmaal een Indo-Europees ras: of iemand daartoe behoort kan tegenwoordig via een simpele DNA test worden vastgesteld. Het woord Arisch betekent eigenlijk niet meer dan dat, maar omdat deze op zich onschuldige term door het misbruik dat de nazi's ervan maakten besmet is geraakt, heb ik afgezien van het gebruik ervan en bijna steeds gesproken over het Indo-Europese ras, waar Hitler, die deze term nooit gebruikte, over een Arisch ras sprak.

Daarmee sluit de cirkel zich. Afgezien van de conclusies resteert dan nog het hoofdstuk over de antecedenten en de nalatenschap. Hier worden uiteraard lijnen doorgetrokken naar het heden en ik heb mij hierbij de vrijheid veroorloofd uit te weiden over de huidige politieke situatie, in Nederland en in de rest van Europa. Vanwege het essayistische karakter van dit werk leek mij dat wel geoorloofd. De actualiteitswaarde van de onderhavige studie lijkt mij bovendien evident en de politieke dimensie die het hele thema heeft al evenzeer. Het essayistische karakter is ook de reden dat is afgezien van een notenapparaat. Het boek is bestemd voor een breder publiek, niet in de eerste plaats voor vakhistorici.

In een van de appendices wordt nog enige aandacht besteed aan de verschillen tussen fascisme en nazisme, omdat nog steeds de neiging bestaat om beide op een hoop te vegen. Aangezien ik hier ook moet uitweiden over Italië, dat verder in het verhaal uiteraard slechts zelden aan bod komt, heb ik er van afgezien dit stuk in de tekst zelf op te nemen, aangezien het er dan maar bij zou bungelen. De overige appendices gaan over onderwerpen die in de tekst zelf niet of niet voldoende aan bod konden komen, te weten het belang van de Karl Mayromans voor Hitler en dat van de klassieke mythologie. Ook de zeer belangrijke religieuze dimensie van het bewuste tijdvak wordt hier verder uitgediept, met voor sommige lezers wellicht schokkende conclusies en ook is in een van de appendices nog een poging gedaan de geest van Hitler nader in kaart te brengen. De conclusies zijn een poging de tegen deze tijd mogelijk naar adem happende lezer enige extra zuurstof toe te dienen, maar als dat onvoldoende gelukt is, dan is dat geheel en al mijn eigen falen. Ik ben dan de enige echte dader. Mocht dit boek, tegen alle verwachtingen in, toch nog een internationaal verkoopsucces worden, dan ben ik in ieder geval de grootste

schrijftafelmoordenaar aller tijden. Aan het eind volgt nog een postscriptum over de meest recente ontwikkelingen in de wereld, tegen de achtergrond van mijn boek.

Wat de bronnen betreft heb ik voor Mein Kampf gebruik gemaakt van de vertaling van Steven Barends, waarvan het Nederlands onvermijdelijk wat ouderwets is. Voor de taalfouten is uiteraard Hitler zelf, die, zoals hij zelf erkende, geen goed schrijver was, verantwoordelijk. Dit heb ik gedaan om het voor de lezer zo gemakkelijk mogelijk te maken. De overige teksten zijn uiteraard in het Duits. Gegeven de moeilijkheidsgraad van het boek wordt de lezer aangeraden niet te lang stil te blijven staan bij deze of gene passage. Veel zal vanzelf duidelijk worden. Ik verwijs nog weleens vooruit of juist terug en het zal blijken dat uiteindelijk alles met alles samenhangt en het boek dus een geheel vormt.

N.B.

1. In de onderstaande tekst konden niet altijd twee puntjes gezet worden boven een letter doordat de spellingscontrole vreemde woorden niet herkent en sommige, wat zeldzamere, Nederlandse woorden ook niet. Ik hoop dat dit de lezer niet te zeer stoort. Het zelfde geldt voor de paar typefoutjes die misschien toch nog zijn blijven zitten, of de verbrokkeling van sommige zinnen, die ik niet altijd kon wegwerken.

2. In de tekst gebruik ik vrij regelmatig woorden als ‘waarschijnlijk’, of ‘naar alle waarschijnlijkheid’, of ‘naar het schijnt’ enzovoorts, vaker dan gebruikelijk is bij een boek. Ik doe dat welbewust. Historici zijn vaak veel te stellig in hun uitspraken en maken aanspraak op meer zekerheid dan ze in feite bezitten. Naderhand blijkt dan niet zelden de onjuistheid van hun beweringen. Dit betekent overigens niet dat ik niet overtuigd ben van de juistheid van al die beweringen, maar in deze wereld staan nu eenmaal weinig dingen helemaal vast.

3. Ik heb in de tekst alle woorden die met ‘god’, ‘christus’ enzovoorts te maken hebben vrijwel systematisch tussen aanhalingstekens geplaatst. Gelovigen zullen dit waarschijnlijk irritant vinden, maar voor een atheïst is dit nu eenmaal heel natuurlijk. We leven in een tijd van overgang, naar de postreligieuze samenleving, waarin de nog resterende gelovigen aan bepaalde dingen zullen moeten wennen.

4. Vlak voor het ter perse gaan van dit boek ontdekte ik via het internet dat in 2018 in Duitsland een T.V. serie verschenen is, *Unsere Mutter, unsere Vater*, in drie delen, waarin het leven verteld wordt van vier Duitse frontsoldaten, die allen gedesillusioneerd raken over de oorlog. De film stelt de Duitsers in hoofdzaak voor als slachtoffers i.p.v. daders. De serie werd over het algemeen goed ontvangen. De Joden bleven overigens eveneens slachtoffers, wat de interessante vraag oproept wie dan de echte daders zijn, maar in de tijd van Ruslandhysterie is dat misschien niet zo moeilijk te raden. De serie speelt zich ook af aan het oostfront. Maar wat ik hier wilde zeggen was dat wat ik voorspelde (blz. 324), al in de oudste versie van het manuscript, uit 2011/2012, inmiddels uitgekomen is: de Duitsers zien zichzelf steeds meer als slachtoffers van het regime.

5. In mijn boek heb ik gesproken over het bestaan van een joods-islamitische traditie. Van sommige kanten is gesteld dat de Joodse conceptie van ‘god’ die van een nabije ‘god’ is en die van de islam die van een ver weg staande. Sommigen menen zelfs een ontwikkelingslijn te zien in het Oude Testament van de laatste naar de eerste. De islam bewaart dan alleen de laatste, met uitzondering wellicht van sommige soefisekten. Maar dit maakt de Joodse religie, naar ik meen, ‘spiritueler’ dan ze in werkelijkheid is. Met *Geistesgeschichte* komen we hier niet zo veel verder. Het alterneren van beide bij de Joden hangt naar mijn idee samen met de situatie van het Jodendom door de tijden heen. Werd de covenant verbroken door een nieuwe ramp (shoah), een teken dat ‘god’ zich niet hield aan zijn deel van de afspraak, dan werd die ‘god’, begrijpelijk, ervaren als koud en afstandelijk, zichzelf genoeg, onverschillig t.a.v. zijn ‘uitverkoren’ volk, ‘zijn gezicht van hen afgewend’. Werd de covenant hersteld-en dat gebeurde vroeger of later altijd- dan kwam hij weer dichterbij in de beleving van de Joden, zich om zijn volk bekommerend en het beschermend. Ik denk dat dit de werkelijke as is die men hier moet zien.

1. STAAT,VOLK EN RAS BIJ HITLER: DE DIALEKTIEK DER TRADITIE

Hitlers gedachtenwereld was er een van een eeuwige kringloop. Deze kringloop zag hij niet alleen in de geschiedenis van de beschaving, maar ook in de natuur zelf. Zoals de aarde om de zon draait, zo zei hij tegen zijn medewerker Otto Wagener, zo draaien elektronen volgens de atoomfysica om een atoomkern heen. Net zo, meende Hitler ook, draait de zon om een middelpunt in de wereldruimte. Door de ongelijkmatige verdeling van sterren, elk met hun eigen hitteuitstraling, over de ruimte, zou de zon met al haar planeten afwisselend in warmere en koelere zones komen. Aangezien de zon een vaste baan volgde, zo meende Hitler, leidde dit tot een wisseling in het klimaat, vergelijkbaar met de wisseling der seizoenen. Dit verklaarde volgens hem de regelmatige afwisseling van ijstijden en interglaciale periodes.

Met de aanvang van de meest recente ijstijd, zo vervolgt Hitler, waren de blanke mensen uit het noorden, het zogeheten Arische of Indo-Europese ras, geleidelijk naar het zuiden getrokken. Een deel was achtergebleven en in de koude en door de ontberingen gedegenereerd. Later hadden ze zich hersteld en hadden weer een minimum aan beschaving opgebouwd. De resten die wij tegenwoordig vinden, meende Hitler, van bijvoorbeeld Neanderthalers, van wie toen nog niet bekend was dat ze tot een andere soort mensachtige behoorden, zijn resten van de gedegenereerde nakomelingen.

Die Neanderthalers waren een probleem omdat voor Hitler het Indo-Europese ras een superieur ras was, de bouwer van tal van beschavingen op aarde. Die superioriteit zou dan moeilijk aantoonbaar zijn op grond van ouderdom van beschaving. Als het Indo-Europese ras superieur is, waarom zijn dan de oudste culturen in deze wereld in het Nabije Oosten te vinden, in Egypte, Soemerië, Babylonië of Perzië? Daarbij vergeleken waren die Neanderthalers toch niets?

De verklaring was dat deze oriëntaalse culturen gesticht waren door die Indo-Europeanen die wel op tijd gevlucht waren voor het oprukkende ijs en door hun nakomelingen. Ooit, in een grijs verleden, had er een, volgens hem grote, Indo-Europese beschaving bestaan - door Hitler gesitueerd in het noorden van Rusland en van Siberië - die echter door de oprukkende gletsjers verdwenen was. De grootheid van de beschaving was begonnen in deze Indo-Europese oertijd, inmiddels in de vergetelheid verzonken. Elders stelt Hitler dat eigenlijk alle beschaving, zelfs die van het Verre Oosten, Japan en China, van Indo-Europese herkomst is.

Er is kortom slechts een superieur ras, het Indo-Europese, dat uiterlijk herkenbaar is aan de blonde haren en de blauwe ogen. Blond en blauw waren symbolen van schoonheid; blond was de kleur van de zon, blauw die van de hemel. De Indo-Europeanen waren, in de naziterminologie, de 'Lichtmensen', wezens die streefden naar het licht, dat wil zeggen naar cultuur, creativiteit en beschaving. Hun superioriteit berustte overigens niet in de eerste plaats op grotere geestelijke gaven, maar veeleer op hun idealisme, op hun ongeëvenaarde inzet voor het geheel van de gemeenschap, waar bij andere volkeren, zoals bijvoorbeeld de Slavische, de horizon vaak niet verder reikte dan familie of gezin. Zij hadden zich in het zuiden vermengd met donkere, zwarte, mensen en zo waren kruisingen ontstaan, voor Hitler altijd degeneraties, zoals de mongoloïde volkeren, in zodanige mate zelfs dat de volkeren in het Verre Oosten de herkomst van hun beschaving vergeten waren en zelfs vijandige gevoelens konden bezitten tegenover deze zelfde Indo-Europeanen. Maar hun beschaving komt niettemin uit het noorden en Hitler ontzegt zelfs de Japanners, later zijn bondgenoten, iedere werkelijke creativiteit. Zij zijn slechts in staat tot het in stand houden van de beschaving, maar ze zijn niet bij machte iets wezenlijks nieuws te bedenken. Drogen de Indo-Europese bronnen der beschaving op dan zal elke niet-Indo-Europese samenleving op den duur degenereren. Zolang er echter nog gezonde, raszuivere, elementen bestaan zullen er telkens weer nieuwe beschavingen voortgebracht worden. De bastaarden sterven uit doordat ze volgens Hitler weinig nageslacht produceren, anders dan raszuivere mensen. Hoewel vermenging onwenselijk was, was die voor hem daarom veel minder een obsessie dan voor vele andere nazi's. Alleen bij *algehele* bastaardisering zou de beschaving echt ten onder gaan.

Kruisingen waren voor Hitler dus gevaarlijk. Toch was het voor hem niet zozeer zo dat het nageslacht aardde naar de kant van het 'mindere' ras, zoals door anderen soms geargumenteed werd. Het ging bij hem meer om de toepassing van een simpele rekenkundige regel. De kruising van twee elementen van rassen van verschillend niveau was een soort gemiddelde van beide. Het

produkt was beter dan de 'mindere' ouder, maar slechter dan de 'betere'. Voor het 'hogere' ras betekende het dus een achteruitgang van het eigen nageslacht, voor het 'lagere' een vooruitgang. Het ene ras had er belang bij, wou Hitler maar zeggen, het andere niet. Helemaal consequent was hij daarin overigens niet. Elders in Mein Kampf suggereert hij dat bastaardisering slecht is voor *alle* rassen.

Hitler komt daarom tot een driedeling van de volkeren van deze wereld: de cultuurscheppende, vooral de Indo-Europese, de cultuurbehoudende, zoals de Japanners of de Chinezen en ten slotte de cultuurvernietigende, van wie vooral de Joden genoemd moeten worden. Hij nam deze driedeling over van de Duitse rassentheoreticus Hans Guenther. Alle volkeren waren ontstaan uit de vermenging van blank en zwart, een tegenstelling die in Hitlers geest parallel lijkt te lopen aan die tussen noord en zuid, goed en kwaad, licht en duisternis, hoger en lager.

Alle beschavingen van het oosten, van Egypte tot en met India, waren, zo zei Hitler tegen Wagener, ontstaan door de zuidwaartse beweging der Indo-Europeanen. Deze beschavingen waren ontstaan doordat de Indo-Europeanen de werkkraft van de onderworpen volkeren ten eigen bate hadden gebruikt. Dit was volgens hem vooraf gegaan aan het gebruik maken van de kracht van dieren. Door de afwezigheid van machines was dat onvermijdelijk geweest. 'Hoe primitiever de gegeven technische omstandigheden zijn, waaronder een cultuur zal groeien, des te noodzakelijker is de aanwezigheid van menselijke hulpkrachten, welke dan georganiseerd worden om de kracht der machines te vervangen.'

Na verloop van tijd echter veranderde het klimaat weer. De Indo-Europeanen waren nu, door de groeiende hitte in het zuiden (en oosten) gedwongen te verhuizen, terug naar het noorden en westen. Zo waren de beschavingen der Grieken en Romeinen ontstaan, het Karolingische rijk en uiteindelijk het Heilige Roomse rijk, het Eerste Duitse Keizerrijk. Alexander de Grote had de Griekse stadstaten beschermd, door de democratie af te schaffen, tegen het Perzische rijk, dat zelf inmiddels door Aziatische invloeden het eerdere Indo-Europese stempel dreigde te verliezen, maar nu, gelukkig, bij het Griekse rijk gevoegd kon worden. Maar ook Caesar, Augustus of Cicero waren voor Hitler raszuivere Indo-Europeanen, die qua aard verwant waren aan de Indo-Europeanen in het noorden, de Germanen. Karel de Grote werd, ten slotte, de eerste 'Romischen Kaiser Deutscher Nation'. (Dit is overigens historisch onjuist, deze titel dateert pas van het einde van de vijftiende eeuw) Alle grote helden uit de geschiedenis waren volgens Hitler Indo-Europeanen of Germanen- hij gebruikte deze termen vaak door elkaar- van Nebukadnezar- de Babylonische overwinnaar van de Joden- tot en met Bismarck, die de staatkundige eenwording van Duitsland tot stand had gebracht. Dit idee van een superieur ras was het correlaat van Hitlers streven naar de wereldsuprematie. Als er meerdere superieure rassen waren geweest dan zouden de Indo-Europese aanspraken twijfelachtig zijn geworden.

Toch was Hitlers opvatting wat gecompliceerder dan meestal gedacht wordt. In de redevoeringen uit de begintijd is hij soms aanmerkelijk voorzigtiger en heeft hij het liever over blanke rassen in het algemeen en ook in Mein Kampf, zijn 'autobiografie' en politiek strijdschrift ineens, formuleert hij het meer als een hypothese: 'Het is onbegonnen werk, om te gaan twisten over de vraag, welk ras, of welke rassen nu de oorspronkelijke dragers der menselijke cultuur waren, en daarmee dus de werkelijke stichters van al datgene, wat wij onder het woord mensheid verstaan.' Maar, zo gaat hij verder, voor de eigen tijd is die vraag wel gemakkelijk te beantwoorden. Wat leidt tot de volgens Hitler 'niet ongemotiveerde conclusie' dat ook alle vroegere beschavingen dan wel door Indo-Europeanen gesticht zullen zijn. Dat is wat kort door de bocht, maar het was voor Hitler dus een hypothese. Elders in Mein Kampf zegt hij dat wetenschap en kunst, techniek en uitvindingen oorspronkelijk *misschien* wel het voortbrengsel waren van een ras. En ook andere opmerkingen laten zien dat hij een slag om de arm hield: ook bij een grote natuurramp zou de beschaving wel overleven, zo meent hij in Mein Kampf, 'wanneer ook maar enkele vertegenwoordigers van een bepaald cultuurras kans zouden hebben gezien, het leven ervan af te brengen. 'Dat zou alleen niet zo zijn als letterlijk *ieder* ras, dat ooit in staat zou zijn, om cultuurscheppend op te treden', verdelgd zou worden.

Dat niet alleen. Hoewel beschavingen door rasvermenging ten onder gingen, bleef toch wel vrij veel van het hogere 'bloed' en ook wel iets van de beschaving bewaard. Gevolg was dat bij een nieuwe golf van verovering- en hier denkt Hitler ongetwijfeld ook aan de nabije toekomst- de ontvangende volkeren, ondanks het feit dat de herinnering aan de vroegere veroveraars intussen

was verdwenen, als vanzelf de hogere cultuur van deze nieuwe veroveraars accepteerden, *uit vrije wil dus*.

Overigens loste het probleem van de degeneratie door rasvermenging zich volgens Hitler vanzelf weer op doordat de bastaarden, die nu eenmaal minder begaafd waren dan de hogere raselementen, het in de concurrentie tegen deze hogere exemplaren aflegden. Bovendien zouden de zwakkere elementen zich nooit sterk kunnen voortplanten, volgens Hitler. De wijsheid van Moeder Natuur zorgde volgens hem als vanzelf voor een correctie. 'Zulk een paring'- tussen hogere en lagere raselementen, L.S.- gaat echter ook lijnrecht tegen de bedoeling der natuur in, welk er steeds op gericht is, om het geheele leven op aarde tot steeds grootere ontwikkeling te brengen.' Vandaar dus de correctie. Hieruit blijkt overigens het lamarckistische, niet darwinistische, karakter van Hitlers wereldbeeld.

Hitler meende de sporen van dit 'Herrenras' overal te kunnen vinden: in de architectuur, in de borstbeelden van grote leiders, in de sagen en symbolen der volkeren. Het zonnrad, waarvan het hakenkruis was afgeleid, kon men overal op aarde vinden, zelfs in Japan en China. De sagen over de reuzen zijn gebaseerd op de herinnering aan de Indo-Europeanen, zo meende Hitler. Hij verwijst dan naar het verhaal van David en Goliath in de bijbel, waarin, interessant genoeg, de kleine David het wint van de reus Goliath, hetgeen belangrijke vragen oproept over Hitlers psychologie, temeer daar David een Jood was. We zullen hier later op terug moeten komen.

De leer van de ijstijden heeft Hitler waarschijnlijk ontleend aan Horbiger, een Oostenrijkse machinebouwingenieur, die kort voor de Eerste Wereldoorlog een boek publiceerde waarin dergelijke ideeën, over de betekenis van het ijs, geopperd werden. Niet ijs was bevroren water, maar water was gesmolten ijs. Dit primaat van het ijs bij Hitler is psychologisch gezien interessant, aangezien het leven meestal met water geassocieerd wordt en ijs met de dood. Hij kende een panische angst voor de dood en was daarom afkerig van sneeuw, die hij volgens Goebbels met levenloze materie associeerde, maar kende ook een heimelijke aantrekkingskracht daarvan. Elders meende hij ook dat ooit een ontzagwekkende catastrofe plaatsgevonden had. De maan zou tienduizend jaar voor het begin van de jaartelling in haar baan om de aarde gedwongen zijn, zegt hij in de *Monologe im Führerhauptquartier* (de neerslag van zijn gesprekken met naaste medewerkers tijdens de Tweede Wereldoorlog). Mogelijk dat de aarde de atmosfeer van de maan opgezogen heeft. Mogelijk ook dat de aarde opengebroken is (door de zwaartekracht van de maan kennelijk) en daarna door het binnenstromen van water in kraters geweldige explosies plaatsgevonden hebben, 'von denen ein Menschenpaar sich nur hat retten können, wenn es in einer hoch gelegenen Hohle Unterschlupf gefunden hatte.' Elders spreekt hij zelfs over het wereldrijk Atlantis, dat door deze 'maancatastofe' ten onder zou zijn gegaan. Voor die tijd vond men de Indo-Europese beschaving over de hele wereld verbreid als een ornament van slingerplanten (ein Schling-Ornament; het Duitse woord Schlinge betekent ook val of valstrik). Dit verhaal, over het mensenpaar dat zich in veiligheid moest brengen voor de stortvloed van het water, doet erg denken aan zekere mythen uit de prehistorie, waar de Duitse filosoof Ludwig Klages op opmerkelijk gemaakt heeft, terwijl het in de verte ook herinnert aan het verhaal van Adam en Eva in de bijbel. Ook hier valt weer de preoccupatie op met dood en ondergang, maar ook die met verlangen naar eeuwig leven. Ook dit is niet toevallig, maar ook dit zal later nog aan de orde komen.

In het verhaal van Wagener leidt de ijstijd tot de ondergang van de Indo-Europese oerbeschaving en het ontstaan van nieuwe Indo-Europese beschavingen, waaraan de herinnering wel bewaard gebleven is. In Hitlers persoonlijke getuigenis is het de invloed van de maan die een eenmalige catastrofe veroorzaakt, maar ook in dit verhaal hadden de Indo-Europeanen zich over de hele wereld verbreid en overal beschavingen gesticht. Het lijkt hier te gaan om twee opeenvolgende stadia van de Indo-Europese geschiedenis.

Dit grondgegeven, dat de Indo-Europese oerbeschaving ten onder ging, vinden we ook in *Mein Kampf*. Daar wordt het verbonden met de zonde van de rasvermenging, die we ook in Wagener's verhaal tegenkwamen en die voor Hitler de 'zonde aller zonden' lijkt te zijn. In *Mein Kampf* zegt hij tevens dat deze rasvermenging de mens verdreef uit het paradijs- hij vergelijkt het met de 'erfzonde'- en dat wie de hand opheft tegen de Indo-Europeaan de hand opheft tegen het evenbeeld des heren. Dat doet weer denken aan het bijbelse scheppingsverhaal en laat zien hoe

ook in een tijd van ontkerstening bijbelse motieven nog steeds de verbeelding van de westerse mens konden bepalen. De ontkerstening was nog alles behalve voltooid.

De fantasieën van de ijstijd en andere rampen uit de oertijd zijn gedeeltelijk kenmerkend voor Hitler. Zijn megalomane persoonlijkheid, uitzonderlijk sterk op het eigen ik gericht, zocht in de verbeelding altijd het terrein op van de wereldomspannende taferelen en drama's zoals boven aangeduid. De zelfde behoefte die hem een bewonderaar deed zijn van Wagners opera's maakte hem ook geïnteresseerd in grote rampen en gebeurtenissen op onvoorstelbare schaal. Dit leidde bij hem als vanzelf tot een geloof in het primaat van de buitenlandse politiek en een preoccupatie met de internationale politiek in het algemeen. De binnenlandse politiek was een te eng kader voor hem. Hij zag zichzelf als een groot leider die het lot van de gehele wereld kon bepalen: hij was de acteur op het toneel van de wereldpolitiek, hij speelde de hoofdrol in zijn eigen drama. Zijn hele leven had hij een bijzondere belangstelling voor het theater- volgens de Duitse historicus Werner Maser, die overigens niet altijd even betrouwbaar is, schreef hij zelfs op jeugdige leeftijd al een eigen toneelstuk-en in de vele amoureuze affaires die hij had toonde hij een opvallende voorkeur voor (film)actrices, zoals de destijds beroemde Olga Tsjechova. Dit alles sluit aan bij de narcistische trek in Hitlers karakter.

Het was echter niet alleen een produkt van Hitlers overspannen verbeelding. Fantasieën over de oorsprong van de mensheid zijn al heel oud en combinaties van raciale denkbeelden en bijbelse mythologie waren in de negentiende en twintigste eeuw wijd verbreid. Traditioneel werd de oorsprong van de mens in de hof van Eden, in Mesopotamie, het tegenwoordige Irak, gesitueerd, maar door de historische bijbelkritiek werd deze mythe in de achttiende eeuw naar de schroothoop verwezen. Bij het zoeken naar een substituut zocht de Europese verbeelding toch nog altijd richting oosten, maar nu verderweg, naar India toe. In de late achttiende eeuw, omstreeks 1780, meende de Engelsman Jones ontdekt te hebben dat het Sanskriet, de oude taal van India, de stam was van bijna alle Europese talen, die sindsdien de Indo-Europese (in Duitsland veelbetekenend Indo-Germaanse) talen gingen heten. Door een taalgemeenschap gelijk te stellen aan een gemeenschappelijke afstamming kon zo de ideologie van het Indo-Europese ras ontstaan. 'Arisch' is een Sanskrietwoord dat 'edel' betekent. De Indo-Europeanen waren dus mensen met een edel, hoogstaand, karakter. De Europeanen werden tot nakomelingen van een superieur geacht ras van mensen met blond haar en blauwe ogen, afkomstig uit Noord-West India en Iran, dat cultureel verwant was (en tot op zekere hoogte nog is) aan India.

De ideologie was in heel Europa verbreid, maar nergens zo sterk als in Duitsland. Ze werd vooral gepropageerd door de Romantische beweging en deze was nu eenmaal het sterkst in Duitsland (en Oostenrijk). Uit deze beweging kwam ook Hitler. Wanneer we echter lezen wat Jules Michelet, de negentiende eeuwse Franse historicus, schrijft over de Indo-Europeanen, dan zien we dat het megalomane, naar grandeur hakende, karakter, van meet af aan kleefde aan de Indo-Europese ideologie en niet specifiek was voor de leider van het Derde Rijk: 'De onbeduidende ruïnes van de Mediterrane wereld voldoen niet langer aan de behoeften van mijn geschonden ziel. Ik heb de verwoestingen, de natuurrampen van het oosten nodig, de vernietiging van rassen, de woestijnen (...) De hal der Nibelungen is mij niet genoeg. Ik heb de weidse vlakten van de Indische wereld nodig, waar de goeroes bij honderdduizenden sneuvelen.' Ook de destructieve component van de Indo-Europese fantasie is hier reeds te onderkennen. Wat bij Michelet nog in het rijk van de verbeelding blijft zou bij Hitler werkelijkheid worden.

Deze ideologie was, zoals gezegd, een substituut voor de bijbelse scheppingsmythe in het tijdvak van de wetenschap. Ze kon echter, omgekeerd, ook heel gemakkelijk worden verbonden met het christendom. Vaak werden de Indo-Europeanen vereenzelvigd met de christenen. Waar kwamen trouwens de Indo-Europeanen oorspronkelijk vandaan? Later in de negentiende eeuw bleek dat India en Iran niet de plaats van oorsprong waren, maar dat dit veeleer het grensgebied tussen Europa en Azië was, van het Baltische gebied tot en met de Kaukasus en dat maakte een verzoening met de bijbelse mythe mogelijk: de berg Ararat, waar de ark van Noach volgens de bijbel geland was, was gelegen in de Kaukasus, op de grens van Armenië, Turkije en Iran. Vandaar waarschijnlijk dat waar in Europa het woord Indo-Europeaan gebruikelijk was, in het meer bijbelse Amerika de naam Kaukasier (Caucasian) ingang vond, temeer daar Amerika pas in die tijd, in de late negentiende eeuw, belangstelling voor dit onderwerp begon te krijgen, door

de nieuwe golven immigranten die toen naar Amerika kwamen. De betekenis was daarbij de zelfde. In de verdere ontwikkeling van de ideologie zou dan ook de connectie met India grotendeels verloren gaan. Het Sanskriet bleek ook niet de moedertaal van de Indo-Europese talen te zijn. Die is verloren gegaan. De linguïsten werken nog aan de reconstructie ervan. Het Sanskriet en de Europese talen zijn parallel aan elkaar uit deze moedertaal ontstaan. Archeologisch onderzoek wees bovendien uit dat de brahmanen, de Indo-Europese stichters van de Indiase beschaving, uit Zuid-Oost Europa kwamen. (DNA onderzoek heeft dit enkele jaren geleden bevestigd.) De verering van de rivier de Ganges bijvoorbeeld bleek terug te gaan op die van de Wolga en de Donau. Vaak werden de Indo-Europeanen voortaan voorgesteld als wezens van eigen bodem, waarbij men zich graag beriep op Germania, de populaire beschrijving van de Germaanse zeden en gewoonten in voorchristelijke tijden, door de Romeinse historicus Tacitus. Niettemin is het opvallend dat het oosten en dan vooral de Kaukasus en de Oekraïne het belangrijkste doelwit waren van Hitlers latere agressiepolitiek.

Wie waren intussen de Indo-Europeanen? Hitler is er niet erg concreet over, het woord ras wordt bij hem niet erg scherp onderscheiden van het woord volk. Dat deed hij overigens bewust, zoals we spoedig zullen zien. Toch is de grote lijn wel duidelijk. Enerzijds verwijst het naar bijna alle volkeren die tot Europa behoren, dat wil zeggen de Indo-Europese volkeren. Tegen Wagener verklaarde hij dat behalve de Germanen ook de Romaanse, de Keltische en zelfs de Slavische volkeren gerekend konden worden tot het Indo-Europese ras. Door de volksverhuizingen, de Romeinse bezetting, de invallen van de Hongaren, de Hunnen en andere volkeren uit Azië, door de politiek van de regerende dynastieën, met hun deportaties van hele bevolkingsgroepen om politieke redenen en door de economische migraties van de meest recente tijd waren echter allerlei vermengingen ontstaan. Het enige volk dat vrijwel geheel zuiver was gebleven was het volk van de Joden. Althans volgens Hitler.

Anderzijds kon het Indo-Europese ras zelf weer onderverdeeld worden in een aantal subrassen, die in heel Europa te vinden waren. Er bestonden dus verschillende raselementen, ook binnen de Duitse maatschappij. Het begrip ras was derhalve zowel smaller als breder, in tweemaal zin zelfs, dan het begrip volk voor Hitler. Sociale en politieke scheidlijnen zag hij veelal langs raciale demarcatielijnen lopen. Bij een gelegenheid, in een conversatie opnieuw met Wagener, gaf hij zelfs een indeling van de politieke partijen in Duitsland die uitging van zulke criteria en die ik hier vermeld omdat die een goede illustratie biedt van zijn denken: in Saksen bijvoorbeeld waren volgens hem de communisten en in mindere mate de sociaaldemocraten de nakomelingen van de onderworpen inheemse bevolking, de rechtse Deutsch-Nationalen die van de vroegere veroveraars, de Deutsche Volkspartei en andere economisch georiënteerde partijen waren mengvormen, de Zentrumspartei (de partij van de katholieken) bestond uit de nakomelingen van diegenen die ooit onder Romeinse heerschappij hadden geleefd en de Democraten (de linksliberalen) waren in hoofdzaak de Joden.

Zulk denken over de samenleving was al zeer oud en bleef niet beperkt tot Duitsland. De eigenlijke rassentheorieën kwamen pas op met de moderne biologie en bestonden dus voor de negentiende eeuw nog niet, maar die gaven slechts een legitimatie in wetenschappelijke taal aan eeuwenoude voorstellingen. De bijbelse afstammingsmythe, die de eenheid van de menselijke soort benadrukte door de gemeenschappelijke afstamming van Adam en Eva, had altijd concurrentie gehad in de klassieke en vooral de Germaanse mythologie. Die ging niet uit van zo'n gemeenschappelijke afstamming. De laatste had vooral invloed in de landen buiten de kerngebieden van de Germaanse beschaving, in Duitsland en Scandinavië, waarschijnlijk vooral door toedoen van de volksverhuizingen: de adel en de monarchie legitimeerden in deze landen hun aanspraken veelal op basis van de eigen, voor hen hogere, Germaanse, afstamming, de afstamming van de vroegere veroveraars, die deze gebieden inderdaad met geweld ingenomen hadden.

De Germanen werden dus vaak als de natuurlijke machthebbers gezien, maar de herinnering aan voorchristelijke tijden kon net zo gemakkelijk gebruikt worden door de opkomende burgerij, tegen adel en monarchie, onder verwijzing naar de vrijheid die in de oorspronkelijke Germaanse stamgemeenschappen bestaan zou hebben en die later, door toedoen van de Romeinen, verdwenen zou zijn. Dit laatste gebeurde met name in Nederland en Engeland, maar ook de Grondleggers, de auteurs van de Amerikaanse grondwet, deden dit. Soms maakten zelfs

de socialisten gebruik van raciale categorieën: volgens de Duitse socialist Ludwig Woltmann was de elite van de arbeidersklasse, de sociaaldemocratie, van een superieur ras, het Noordse en daarmee geroepen om te heersen. Hierbij werd vaak vergeten dat vrijheid bij de Germanen in feodale tijden, laat staan in de oorspronkelijke stamgemeenschappen, een andere betekenis had dan voor de burgerij of voor de arbeiders in latere tijd. Omgekeerd konden de Germanen echter ook als onderdrukkers worden gezien. In Frankrijk werd na de revolutie juist de emancipatie gevierd als die van de voorheen onderworpen Kelten, de Galliërs, tegenover de nakomelingen van de Frankische veroveraars van weleer.

Bij Hitler vinden we beide terug: enerzijds symbool van vrijheid, anderzijds van heerschappij. De vrijheid bleef dan wel gebonden aan een sterk feodaal gekleurd wereldbeeld: 'Auch der Begriff Herzog ist also ein rein demokratischer Begriff. Besonders verdienstvolle Fürsten und Herzoge wurden gelegentlich auch lebenslanglich gewählt. Und wenn besondere Gefahren und Bedrohungen vorlagen, dann schlossen sich diese Stämme häufig zusammen und wählten einen der Stammesfürsten zum König.' Het aspect van de macht is ook duidelijk te zien bij Hitler: in de Monologe merkt hij op dat de Engelse bevolking uit verschillende raciale bestanddelen samengesteld is, waardoor de klassenstrijd daar in wezen een rassenstrijd is, de strijd tussen de Angelsaksen en de Normandische veroveraars, die in Engeland in 1066 binnengevallen waren en van wie menige adellijke familie in dat land beweerde af te stammen. We zien in de bewuste passage overigens ook een tegenstrijdigheid in Hitlers denken die niet toevallig is: enerzijds houdt hij vol dat uiterlijk en aanleg elkaar niet behoeven te dekken- daarom kan een rassenstrijd vermeden worden- anderzijds zouden uiteindelijk, door gelijke kansen voor allen, de twee toch weer moeten samenvallen. Erg logisch klinkt dat niet en het doet de vraag rijzen hoe diep het racistische gedachtengoed bij Hitler eigenlijk zat.

Het was intussen de laatste gedachte die bij Hitler de toon aangaf. Uiterlijk en aanleg waren in de rassenleer met elkaar gecorreleerd en het ging er om dat het deel van het Duitse volk dat behoorde tot het Indo-Europese ras, zou regeren: 'Het Duitse Rijk moet als staat alle Duitsers omsluiten, en moet de taak hebben, om die onderdelen, welke van ras-standpunt gezien het kostbaarste zijn, niet alleen bijeen te brengen en in stand te houden, maar deze elementen langzaam maar zeker tot een heersende positie op te voeren.' Dat Hitler hier in zijn uitlatingen niet meer de nadruk op legde dan hij deed, is te verklaren uit het feit dat de indeling van een volk in superieure en inferieure bestanddelen alleen maar kon leiden tot een grotere gespletenheid van het volk dan ooit tevoren. Wat zou er dan terecht komen van het ideaal van eenheid en saamhorigheid, van de 'Volksgemeinschaft', dat door Hitler en de zijnen ook beleden werd? De noties van volk en ras drongen in feite in tegengestelde richtingen, maar Hitler verdoezelde dit feit liever.

Hij begreep deze tegenstrijdigheid overigens wel: in Mein Kampf verklaarde hij dat hoewel de gebrekkige versmelting van de verschillende raciale bestanddelen van het Duitse volk verantwoordelijk was voor de verdeeldheid ervan- iets wat hij betreurde- dit anderzijds maar goed was ook, anders zou de creativiteit van de superieure elementen door rasvermenging maar verloren gaan. De noties van volk en ras werden door Hitler met opzet vaag gehouden. Het waren elastische noties, die hem in staat stelden afwisselend de nadruk te leggen op de eenheid van het *eigen* volk om zo dissidenten te kunnen isoleren en de macht van de staat te versterken, of de raciale verscheidenheid in *andere* landen te benadrukken, om zo de Indo-Europese elementen van de bevolking van deze landen te kunnen gebruiken voor de vestiging van een nieuwe politieke orde in die landen en de machtsuitbreiding van het Duitse Rijk. Tegenover Wagener verbood hij zelfs de rassenkwestie überhaupt in het openbaar aan de orde te stellen. De rassenleer had bij hem het karakter van een geheime leer, een leer voor ingewijden, niet voor het gewone volk. 'Alles, was die Schichten einigt und verbindet, muss hervorgeholt, gepflegt und gefordert, und alles, was sie trennt, was die alten Voreingenommenheiten wieder wach werden lässt, muss vermieden, bekämpft, beseitigt werden.' Toch was er ook nog een andere, diepere, reden, maar die zal ik pas later aan de orde stellen. Eenheid boven alles dus. Ook het leger had in deze een taak. Dat had tot taak iedere jongeman liefde voor het vaderland bij te brengen en hem te bevrijden uit de beperkingen van zijn dorpsgemeenschap. Hitlers nationalisme was dus antiprovincialistisch en had derhalve zekere progressieve trekjes. Maar Hitler lijkt in deze een zekere tussenkoers te hebben willen varen.

Eenzijds moet de verscheidenheid van het Duitse volk niet ontkend worden, wat maar leidt tot een kunstmatige, bloedeloze, abstracte, eenheid. Anderzijds moet niet de nadruk liggen op de eigenschappen van het ras. ‘De toekomstige nationaalsocialistische staat moet niet in de dwaling van het verleden vervallen door het leger een taak toe te wijzen, die niet de zijne is of mag zijn. Het Duitse leger zal geen school zijn *waar men leert de eigenaardigheden van het ras te handhaven*, maar veeleer een school waar alle Duitsers wederzijds begrip en onderlinge aanpassing leren.’ De nadruk moest dus liggen op de goede kwaliteiten, die de verschillende raselementen bezaten en die men in elkaar moest leren appreciëren. Hitler relativeert dus op zijn manier wel weer het belang van ras.

Sommige rassentheoretici, in landen als Finland of Frankrijk bijvoorbeeld, zagen die vermenging juist als het kenmerk bij uitstek van de superioriteit van een volk. Het volk combineerde dan het beste van alle betrokken rassen. Het verschil met Duitsland komt uiteraard niet voort uit de grotere homogeniteit van het Duitse volk. Die is ver te zoeken en dat wist Hitler. Het verschil zat hem in het hiërarchische karakter van de Duitse maatschappij, anders bijvoorbeeld dan in Finland, een Skandinavisch land, maar in mindere mate ook in Frankrijk, door het erfgoed van de Franse Revolutie.

De voorkeur voor hiërarchie is ook bij Hitler duidelijk te zien. De feodaal- conservatieve trek in zijn denken is onmiskenbaar in zijn voorkeur voor het Führerprinzip, het leidersprincipe en zijn afkeer van het democratische meerderheidsbeginsel: ‘het beginsel dat eens het Pruisische leger maakte tot het prachtigste werktuig, waarover het Duitse volk beschikte, moet ook bij andere dingen worden toegepast en moet het fundament zijn, waarop onze hele staatsopvatting wordt gebouwd. Dit beginsel luidt: Iedere leider heeft zeggenschap over zijn ondergeschikten, en is verantwoordelijk tegenover hogere instanties.’ De scheppende kracht van een cultuur berust op de waarde van de persoonlijkheid. Het scheppende individu alleen kan de basis van een samenleving zijn. De massa kan uit zichzelf niets tot stand brengen.

Hier zet ook Hitlers kritiek op het marxisme aan. Het gelooft in het mobiliseren van de macht van de massa’s en vernietigt daarmee het fundament van alle culturen. Omdat voor Hitler het Joodse volk verantwoordelijk is voor het marxisme, is het ook verantwoordelijk voor de vernietiging van alle cultuur. Het marxisme kan uit zichzelf geen cultuur scheppen, sterker nog, het kan deze ook niet in stand houden zonder concessies te doen aan het persoonlijkheidsbeginsel: ‘Niet alleen, dat het nergens een cultuur, of ook maar een staatshuishouding uit eigen kracht wist te scheppen, maar het bleek immers niet eens in staat te zijn, om de bestaande volgens zijn eigen principes verder te leiden, maar het was altijd reeds na zeer korten tijd gedwongen om concessies te doen aan het idee van het persoonlijkheidsbeginsel evenals het trouwens ook in zijn eigen organisatie dit laatste beginsel niet kan missen.’

Om de zelfde reden vindt ook het democratische denken in Hitlers ogen geen genade. Meerderheden, schrijft hij in 1928 in het tweede deel van *Mein Kampf*, het *Zweites Buch*, dat nooit gepubliceerd werd, ‘sind zu wenig Fassbare Erscheinungen, als das sie irgendwie mit Verantwortung belastet werden konnten.’ In een democratie, zegt Hitler, richten de doelstellingen van het beleid zich naar de meerderheid in plaats van de minderheid naar de doelstellingen. Er wordt een zodanig beleid gevoerd dat de meerderheid het steunt. Het ontbreekt dus aan leiding. Niemand draagt bovendien de verantwoordelijkheid, die is immers gebonden aan personen. Iedere beslissing is bovendien de uitkomst van compromissen, waardoor inconsistentie en incoherentie onvermijdelijk zijn. Democratie is dan ook anathema.

Het leidersprincipe diende niet alleen op politiek maar ook op economisch gebied te worden toegepast. Net zo kon er ook geen sprake zijn van gelijkheid op politiek gebied zonder gelijkheid op economisch gebied. De bourgeoisie geloofde in gelijkheid, maar meende toch zelf de heersende klasse te kunnen blijven. ‘Daarom zal dus de strijd van de burgerlijke wereld tegen de marxistische internationale volkomen verlammen. De burgerlijke wereld heeft de fundamenteën, welke een onmisbare steun voor haar eigen ideologie vormen, zelf reeds lang losgelaten.’ Met dat laatste bedoelt Hitler de rassentheorie. De zelfde gedachte, maar dan zonder rassentheorie, vinden we bij een tijdgenoot van Hitler, de Duitse filosoof Max Scheler: als mensen gelijke rechten krijgen, krijgen ze ook het recht zichzelf met anderen te vergelijken. Zal dan de sociaal-economische ongelijkheid nog te verdragen zijn? Het liberalisme is het paard van Troje voor het socialisme. Hitler stond met zulke gedachten dus niet alleen.

Naast democratie zijn voor Hitler ook pacifisme en internationalisme anathema. In het *Zweites Buch* noemt hij ze als de drie grote vijanden. Hier tegenover plaatst hij als drie kenmerken van elk volk de kwaliteit van het ras, de waarde van de persoonlijkheid en het instinct tot zelfbehoud. Elders noemt hij ook nog het fysieke milieu waarin een volk leeft: in het koude noorden kon het Indo-Europese ras niet volledig tot bloei komen. Het pacifisme ondermijnt het weerstandsvermogen van een volk. Het volk behoort in heroïsche kwaliteiten opgevoed te worden. Internationalisme is een bedreiging omdat het een binding van de natie betekent aan supranationale waarden en organisaties. Dit betekent dat de burgers niet voldoende doordrongen zullen zijn van de noodzaak van het overleven. De mensen moeten de eigenheid van hun eigen natie beseffen. Alleen dat geeft stevige wortels, een sterk identiteitsbesef. We kunnen hier goed zien dat de natie het eigenlijke vertrekpunt was in Hitlers denken, hoewel niet het eindpunt.

De natie, het volk in politiek georganiseerde vorm, dient zich dan in stand te houden door middel van de staat en Hitler legt in *Mein Kampf* uitvoerig uit dat de staat een middel en geen doel is. De staat heeft tot taak het overleven van een volk mogelijk te maken. Hij heeft geen cultuurscheppende functie, alleen het volk heeft die. Zelfs een staat met een laag cultureel peil is te prefereren boven een staat die een hoog cultureel peil in stand houdt, maar het voortbestaan van het volk op het spel zet. De staat moet slechts de voorwaarden scheppen voor de vrije ontplooiing van alle vermogens van het volk. De vorm van die staat is dus wel van belang, die moet afgestemd zijn op de aard van het ras. Maar de staat kan niet meer doen dan het door het volk bereikte culturele peil in stand houden. Wel kan de staat nog geruime tijd blijven voortbestaan ook als het culturele peil van de bevolking inmiddels verregaand gezonken is.

Diverse opvattingen over de staat worden door Hitler met klem bestreden. Ten eerste die volgens welke de staat geen middel tot een doel, maar een doel in zichzelf is. Dit leidt tot staatsverheerlijking, de staat wordt hier slechts geacht te zorgen voor rust en orde en dat is voor Hitler een absurde gedachte. Hij vindt deze opvatting terug bij katholieken en bij Pruisische conservatieven (behoudende protestanten). Het betreft hier in feite de traditionele conservatieve opvatting. De tweede opvatting gaat er vanuit dat de staat de belangen van de burgers te dienen heeft, maar definieert deze belangen in hoofdzaak als economische belangen. Wel stelt het zekere eisen waaraan voldaan moet zijn wil van een staat sprake kunnen zijn, zoals eenheid van taal, zij het in hoofdzaak om bestuurstechnische redenen. Dit is de opvatting van de Duitse bourgeoisie, vooral van het 'demoliberaale deel' - in Hitlers woorden - daarvan (bedoeld wordt het progressieve liberalisme, in de Duitse Democratische Partij, waarvan vooral, zij het niet exclusief, de Joodse bourgeoisie draagster was). De derde opvatting stelt de macht van de staat centraal en eist eenheid niet alleen van taal maar ook van cultuur. Vreemde minderheidsgroepen moeten hier geassimileerd, geermaniseerd, worden. Deze opvatting vond men zelfs wel in uiterst rechtse kringen, die streefden naar een groot rijk dat allen die van Duitse cultuur waren zou omvatten. Hitler doelt hier op het volksnationalistische denken. De staat wordt hier tot machtpotentieel voor expansiepolitiek. Hitler vond dat deze opvatting geen recht deed aan de werkelijkheid van het ras. Slavische elementen bijvoorbeeld konden nooit geermaniseerd worden, het bloed - tegenwoordig zouden we zeggen het genetische materiaal - was bepalend voor de identiteit, niet de taal. Assimilatie kon alleen plaatsvinden door bloedvermenging, maar dat ging dan weer ten koste van de kwaliteit van de hogere, scheppende, raselementen (de Indo-Europeanen).

Hitlers bespreking van deze opvattingen sloot aan bij het politieke debat in de republiek van Weimar. Zo was er het geloof in de *standenstaat* van Othmar Spann, een conservatieve katholiek, die wilde dat de meest begaafde elementen van alle belangrijke groepen - de adel, de burgerij, maar ook de boeren, de arbeiders en de middenstand - gezamenlijk alle belangrijke besluiten zouden nemen. Deze conceptie - hoewel niet zonder meritocratisch element en in zoverre ook modern - werd door Hitler, begrijpelijk, afgewezen. Die was te ouderwets, teruggrijpend op de Middeleeuwen en zou daarom niet in brede kring geaccepteerd worden. Hij wilde *een* nationale elite, gerecruteerd uit alle groepen, die van het algemeen belang uit zou gaan, geen optelsom van deelbelangen, wat maar leidde tot versplintering.

Dat vonden ook de aanhangers van de *autoritaire staat* - zoals Franz von Papen, kanselier van juni tot en met november 1932 - die evenwel geen verankering in de maatschappij had, die, nogal

onrealistisch,verregaand gedepolitiseerd moest worden en die de machtsuitoefening,althans op centraal niveau,zij het niet op lagere niveaus, geheel wilden overlaten aan de hogere standen,vooral de adel,teruggrijpend op de absolutistische monarchie uit voordemocratische tijden,zij het zij het zonder de monarchie, want op meritocratische basis, of die van de *totale staat*,zoals Carl Schmitt, maar, op een iets andere manier, ook de laatste kanselier voor Hitler, Kurt von Schleicher, die juist meenden dat de politisering van het volk niet meer ongedaan te maken viel en dat daarom ook de staat onvermijdelijk gepolitiseerd zou blijven. De staat zou dan de hele maatschappij moeten organiseren en de grens tussen beide zou nagenoeg verdwijnen. Maar wat als de interne vijand- Schmitt dacht uiteraard vooral aan de communisten- internationale verbindingen had? Dat kon alleen maar leiden tot een frontstelling tegenover andere staten. Zo ging deze conceptie als vanzelf over in die van het totalitarisme,dat van Hitler en zijn beweging,die over de grenzen van de staat heen reikte en zelf geen duidelijke omgrenzing had en zich onderscheidde van de conceptie van de totale staat door zijn dynamische karakter. Zo ging de ene rechtse antidemocratische conceptie als vanzelf over in de andere.

Keren wij terug naar ons eigenlijke onderwerp! Na de bespreking van de verschillende opvattingen over de staat stelt Hitler de vraag wat nu eigenlijk de pijlers van de staat zijn. In Mein Kampf noemt hij er drie: populariteit,macht en legitimiteit, die bepaald wordt door traditie. De verbinding van de eerste twee elementen laat zien hoe de conservatief zich moet zien te handhaven in het tijdperk van de massapolitiek, namelijk in de vorm van een pact tussen staat en volk. De traditie,ten slotte,verschafft een zekere bestendigheid. De revolutie van 1918, zegt Hitler, heeft de continuïteit van de traditie verbroken. Maar ook de pijler van de macht ontbrak. Zelfs het leger was ondermijnd door de revolutie en de bedorven onderdelen ervan waren zelf door de revolutionairen voor hun eigen doeleinden gebruikt. Ook de derde pijler,ten slotte,was een wankele. De oorlog had veel van de beste mensen opgeofferd. Elk volk bestond volgens Hitler uit een minderheid van voortreffelijke mensen,een andere minderheid van misdadigers,werkschuw tuig en dergelijke en de grote massa van middelmatigen,die elke leiding volgt. Het was alleen het uitschot dat achter de banieren van de revolutie aangelopen was. Hitler zag de revolutie altijd als het werk van minderwaardige lieden,criminelen en asociale.

De staat die uit deze revolutie voortgekomen was ontbeerde dus ook populariteit en dit populariteitsaspect was voor Hitler het belangrijkste. Hij was ervan doordrongen met name de marxistische arbeiders tot andere ideeën te moeten bekeren. De arbeiders moesten teruggevoerd worden in het nationale kamp- voor de burgerij had Hitler weinig meer dan minachting. Het was raadzaam een verzorgingsstaat op te bouwen. Propaganda alleen zou niet voldoende zijn. Maar kwesties van sociale rechtvaardigheid per se waren voor hem van weinig belang. Zelfs in Mein Kampf relativeert hij de betekenis daarvan en van de uitvoering van het partijprogramma,dat zekere socialistische elementen bevatte,kwam niets terecht. Mobilisatie van de massa's was echter nodig om de democratie van binnenuit te kunnen veroveren. Dat had hij geleerd van Karl Lueger,de vooroorlogse burgemeester van Wenen,wiens christelijk-sociale partij hij bewonderde,zonder er nochtans lid van te worden en naar wie hij nog tijdens de Tweede Wereldoorlog goedkeurend verwijst.

Maar de macht van de staat was,zoals we zagen,voor Hitler middel tot een doel en geen doel in zichzelf. Het doel was de handhaving van het volk of ras. De democratie was daartoe niet het geëigende middel en het marxisme was zelfs nog erger,omdat het de cultuurscheppende vermogens van de samenleving in het hart trof. Daarbij zagen we al dat volk en ras uiteindelijk niet geheel het zelfde waren. Het waren de raciaal superieure elementen die tot heersen geroepen waren.

Het is hier dat Hitlers geschiedopvatting aanknoopt. Geschiedenis heeft voor Hitler twee betekenissen:enerzijds is geschiedenis een proces van concurrentie tussen volkeren waarin de raciaal sterkste elementen overleven in een strijd op leven en dood. De strijd heeft een veredelende functie,zij maakt de ontwikkeling van een volk mogelijk,alleen de besten overleven. Er vindt evenwel geen werkelijke evolutie,in biologische zin, plaats en de hier beleden opvatting moet scherp worden onderscheiden van het zogeheten sociaaldarwinisme,dat vaak wordt toegeschreven aan Hitler.

Sociaaldarwinisten, zoals de Britse filosoof Herbert Spencer (1820-1903), zagen de mensheid als een geheel. De competitie maakte de evolutie mogelijk van alle rassen, in wederzijds belang, niet alleen van het blanke ras en het doel was de vooruitgang van de hele mensheid. Spencer geloofde zelfs in de overerfbaarheid van verworven eigenschappen, wat in die tijd nog te verenigen was met het darwinisme. Dit denken bevatte nog zekere liberale elementen en was kenmerkender voor de Angelsaksische wereld dan voor Duitsland.

Hitlers opvatting moet hier duidelijk tegen afgegrensd worden. Bij hem is er geen mensheid, geen gemeenschappelijke oorsprong- alleen de Indo-Europeaan is het evenbeeld des heren- en geen gemeenschappelijke bestemming. De rassen zijn wezensvreemd aan elkaar en strijden met elkaar op leven en dood (voor Spencer daarentegen was eeuwige vrede het doel van de geschiedenis). Er bestaat tussen hen geen morele gemeenschap, niet meer dan tussen twee verschillende diersoorten die op het zelfde stuk grond zijn aangewezen en bijgevolg bestaan er tussen hen ook geen morele verplichtingen. De Indo-Europeaan kan met andere rassen doen wat hij wil en de andere rassen omgekeerd net zo, althans in theorie, want Hitler geloofde natuurlijk in de superioriteit van het eigen ras. De centrale categorie in Hitlers denken is dan ook niet de geschiedenis maar de natuur, die door eeuwige wetten beheerst wordt. In de eerste betekenis is 'geschiedenis' eigenlijk synoniem met 'natuur'. Echte sociaaldarwinisten, zoals de eerder genoemde Ludwig Woltmann, werden in het Derde Rijk dan ook kritisch bejegend en het sociaaldarwinisme werd door veel nazi-ideologen omschreven als 'de Engelse ziekte'. Voor Hitler veranderde het Indo-Europese ras in zijn wezenaard nooit. Beschavingen kwamen op en gingen onder, maar de biologische substantie bleef altijd de zelfde. Een en ander moet worden gezien tegen de achtergrond van de latere ontwikkeling van de evolutiebiologie. Door het werk van August Weismann uit 1892 was geconcludeerd dat alleen de seksuele selectie bepalend was voor de evolutie bij de mens, dus niet ook de omgeving. Dit heette neodarwinisme. (Recent onderzoek geeft Hitler overigens gelijk: het blanke Europese ras van nu is nog genetisch identiek aan onze eerste bekende voorouders van 37000 jaar geleden in Skandinavie, het Baltische gebied en Rusland.)

De tweede betekenis maakt de geschiedenis bij Hitler tot een proces van degeneratie. Dit is een proces dat reeds een aanvang neemt in de Oudheid, met de opkomst van het christendom. In de Monologe noemt Hitler de hele periode van de vijfde of zelfs de derde eeuw tot het midden van de zeventiende eeuw een proces van verval. Misschien moeten we nog een derde betekenis onderscheiden, die van de geschiedenis als cyclische beweging. We kwamen deze betekenis al tegen in de gesprekken met Wagener en ook in de Monologe vindt men er de sporen van terug. De neergang van de antieke beschaving, van Grieken en Romeinen, was niet enig in zijn soort. Vele andere beschavingen waren opgekomen en ondergegaan en steeds was de oorzaak de zelfde: de vermenging van het 'superieure', cultuurscheppende, Indo-Europese ras met de onderworpen 'inferieure' raselementen, die tot degeneratie leidde.

Maar het is niet alleen rasvermenging die de oorzaak is, al verschaft deze voor Hitler de voedingsbodem voor het verval. De drijvende kracht achter de ondergang van althans de antieke beschaving is het christendom, maar dit heeft nog een andere kant ook en om deze gedachte van Hitler beter te kunnen begrijpen zal ik eerst meer moeten zeggen over wat daar aan vooraf ging. De natuurgodsdiensten van de Oudheid kenden geen geschiedenis: de wereld was slechts, zij bestond uit haarzelf en behoefde geen 'schepper', haar bestaan was een vanzelfsprekendheid, de natuur had geen begin en geen eind in de tijd en omvatte alles wat bestond. De christelijke scheppingstheologie veranderde dat: deze creëerde een hogere, bovennatuurlijkewereld, waarvan die in het hier en nu, de wereld hierbeneden, afhankelijk werd gemaakt. De wereld rust niet meer in haar zelf en verliest haar vanzelfsprekendheid. Het bestaan van de wereld wordt daarmee fundamenteel problematisch. Ze was er ooit niet en daarmee moet haar bestaan verklaard en gerechtvaardigd worden, als wilsdaad van haar 'schepper'. Had de wereld ook anders kunnen zijn en kon ze misschien veranderen?

In de middeleeuwse theologie kon de kloof tussen 'god' en wereld overbrugd worden door de natuurfilosofie van de Griekse filosoof Aristoteles te combineren met de christelijke geloofsopvatting. Dit was vooral het werk van de grote theoloog Thomas van Aquino in de dertiende eeuw. In zijn theologie was het natuurrecht in overeenstemming met het goddelijke recht en kon daar in ieder geval nooit mee in strijd zijn. De wereld was zoals die was omdat

'god' die zo gewild had en wel omdat die zo voor 'god' een rechtvaardig karakter had. Dit was het 'goddelijke' recht. Het natuurrecht was het recht dat in overeenstemming was met de menselijke natuur, die altijd het rationele wilde, dat tevens het moreel juiste was. (Ik herinner hier aan het in de inleiding gezegde over de eenheid van moraal en rede in onze cultuur) Dit betekende dus ook dat het geloof in de rechtvaardigheid van 'god' en de inzichten van de menselijke rede met elkaar geharmonieerd konden worden en de tweede in ieder geval nooit in strijd konden zijn met de eerste. De wil van 'god' viel verregaand samen met wat voor de mens rationeel en moreel juist was. Hooguit kon de rede bepaalde vagen niet beantwoorden, in welk geval men zich te verlaten had op het 'geopenbaarde' woord 'gods' in de bijbel, maar de wil van 'god' kon nooit in strijd zijn met wat de rede voorschreef. Althans volgens Thomas.

Maar al in de Middeleeuwen werd deze opvatting niet algemeen gedeeld. Johannes Duns Scotus en meer nog Willem van Ockham in de veertiende eeuw wilden van geen compromis tussen geloof en rede weten. Iets was goed omdat 'god' het zo gewild had, ook als dat in strijd was met de menselijke rede, of het morele gevoel van de mens, wat heel goed mogelijk was. Elke andere opvatting betekende dat 'god' de wereld niet anders had kunnen scheppen dan hij gedaan had, wat een ontkenning leek te zijn van zijn almacht. Als 'god' had besloten om een universum te scheppen waarin moord goed was dan zou dat gekund hebben en dan zou moord goed zijn geweest. Elke andere opvatting was menselijke hovaardij, de suggestie dat de mens het beter wist dan zijn 'schepper'. Deze opvatting triomfeerde in de zestiende eeuw in de Reformatie bij Maarten Luther. Ze zou nog een lang leven beschoren zijn - ze verleidde nog in de negentiende eeuw sommige protestantse theologen in Amerika tot een aanvaarding van Darwins evolutieleer, juist omdat die geen ruimte leek te bieden aan de moraal in deze wereld, maar alles aan het toeval overliet en aan de 'survival of the fittest' - en is nog vandaag de dag te vinden in kringen van de S.G.P.

De zware nadruk op de almacht van 'god' had bepaalde consequenties. De kerk als institutie en de religieuze traditie traden naar de achtergrond. Centraal stond bij Luther de ecclesia, de gemeenschap der gelovigen. Alleen in en door het geloof vormen de gelovigen een gemeenschap van 'zielen'-letterlijk- die een louter spiritueel karakter heeft en daarmee onttrokken is aan deze wereld. De uiterlijke vorm van de kerk wordt daarmee onbeduidend. Door het alle geschiedenis te boven gaande karakter van de gemeenschap der gelovigen- de 'ziel' is immers onsterfelijk en dus eeuwig- wordt tegelijk ook de traditie onbelangrijk. Het geloof is tijdeloos en innerlijk. Daarmee is echter ook de mogelijkheid gegeven van een radicale kritiek op de wereldlijke autoriteiten en de organisatie van deze samenleving in het algemeen. Wat als die niet aan de normen van het geloof voldoen? Met een beroep op het (religieuze) geweten is voor de gemeenschap en zelfs voor de enkeling verzet gerechtvaardigd, ja zelfs een heilige plicht, omdat het gezag van 'god' en de bijbel boven dat van elke wereldlijke autoriteit gaat. Daarmee is de weg geëffend voor revolutie, zoals te zien is bij radicale sekten als de anabaptisten en de Quakers, die uit het Reformatorische denken voortkwamen. Het ontbrak niet aan teksten in de bijbel, zoals de oudtestamentische boeken der profeten of het boek Openbaringen van Johannes in het Nieuwe Testament, die wezen op een hartstochtelijk verlangen naar een rijk van vrede en gerechtigheid. En was dat niet het zelfde als het verlangen naar vrijheid en gelijkheid voor allen? En wat als dat de wil van 'god' was?

Maar ook deze opvatting werd natuurlijk niet algemeen gedeeld. Er waren ook diegenen die meenden dat alle aardse ongerechtigheid verdragen moest worden als een straf van 'god' voor de zonden der mensen. De leer van de goddelijke basis van het staatsgezag liet zich altijd op deze twee tegengestelde manieren uitleggen: of het staatsgezag was *altijd* van 'godswege' geïnstalleerd en moest dus *altijd* gehoorzaamd worden, of het *behoorde* in overeenstemming te zijn met 'Gods' wil en was het dat *niet* dan *moest* het omvergeworpen worden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zaten in Nederland zodoende veel calvinisten in het verzet, maar anderen, vooral in de S.G.P. hoek, accepteerden het Duitse bewind, uiteraard niet uit nazigezindheid, maar als straf van 'god'. Deze opvatting was echter de meesten te gortig en legde het op den duur af tegen de andere. De reden hiervoor ligt in de andere pijler van de westerse cultuur, het humanisme, dat de waarde en waardigheid van de mens centraal stelt, een mens die geen slaafse onderdaan kan zijn, die alles maar passief te ondergaan heeft, maar behalve plichten ook rechten heeft. Aanvankelijk werd dit nog niet uitgespeeld *tegen* het geloof. Het werd eerder bepalend voor de

uitleg van het geloof: 'god' kon het zo niet bedoeld hebben, het kon niet zijn bedoeling zijn dat de mens op zijn knieën lag voor de aardse machthebbers en hun nukken en grillen maar lijdelijk te ondergaan had. Hij had toch het beste met de mens voor?

Dit humanisme was uiteraard, al sinds de Oudheid, verbonden met een sterk rationalisme, dat in de Renaissance, vanaf de veertiende eeuw, weer sterk opleefde. De groei van de natuurwetenschap, die het domein van de kennis vergrootte, vooral vanaf het begin van de zeventiende eeuw, de tijd van Kepler en Galilei, versterkte de positie van de rede tegenover het geloof. We zagen al dat Thomas van Aquino probeerde deze twee krachten van de westerse beschaving, stammend uit de Griekse wijsbegeerte en de christelijke religie, met elkaar te verzoenen. Maar ook hij zag zich al gedwongen bewijzen aan te voeren voor het bestaan van 'god'. Voor de rede is immers niets vanzelfsprekend, dus ook het bestaan van 'god' niet. De Franse filosoof Descartes meende in de zeventiende eeuw al dat in principe aan alles getwijfeld moest worden, maar zijn twijfel was nog een methodische: hij wilde een van alle redeneerfouten gezuiverde argumentatie opbouwen, waarmee het gebouw van de kennis, ook die van 'god' en zijn vermeende werken, op een des te zekerder fundament opgetrokken kon worden. Niettemin was hiermee een beslissende stap gezet. De rede is autonoom geworden. Ze kent geen fundament meer buiten zichzelf. De religieus gebonden geest kent zichzelf en zijn wereld via 'god', als voortbrengselen van de 'schepper', de moderne mens kent zichzelf en de wereld -en in de tijd van Descartes zijn 'god'- vanuit zichzelf. Na verloop van tijd bleken de godsbewijzen echter steeds minder houdbaar, om uiteindelijk, tegen het einde van de achttiende eeuw, de doodsteek te krijgen van de grote Duitse filosoof Immanuel Kant.

Voor diegenen voor wie het geloof toch al op eigen benen moest staan, in plaats van te steunen op de rede, dus met name in de protestantse hoek, was dit geen onwelkom nieuws. Het was trouwens ook, anders dan vaak gedacht wordt, de motivatie van Kant zelf. Hij wilde weer ruimte scheppen voor het geloof.

De rede bracht natuurlijk nog andere dingen tot stand. We wezen al eerder op het bijbelonderzoek in de zeventiende en achttiende eeuw, dat korte metten maakte met het verhaal van Adam en Eva, de ark van Noach en nog veel meer. Tekstonderzoek bracht vele tegenstrijdigheden en onwaarschijnlijkheden in de bijbel aan het licht en de groeiende kennis van de kosmos, de aarde, het leven en de geschiedenis van de beschaving, zeker vanaf de negentiende eeuw, lieten weinig heel van de geloofwaardigheid van de bijbel. De wereld en ook de mens bleken veel ouder te zijn dan de ongeveer zesduizend jaar die de bijbel er aan toeschreef, opgravingen lieten zien dat de geschiedenis van Israel zoals die beschreven wordt in het Oude Testament niet klopte met de feiten, ja dat het Joodse volk in feite maar een onbeduidend en nogal onbeschaafd volkje was geweest, dat leefde te midden van veel grotere en oudere beschavingen van Egyptenaren, Babyloniers en Filistijnen. Met de groei van de kennis bleef er bovendien steeds minder ruimte voor het geloof in wonderen. Voor de natuurwetenschap gehoorzaamde alles aan onwrikbare wetmatigheden en die boekte het ene succes na het andere. En wat was een geloof zonder wonderen? In de achttiende eeuw kon het geloof weliswaar nog verzoend worden met de rede door 'god' tot auteur te maken van al die natuurwetten, maar 'god' trad zo wel naar de achtergrond en het geloof kreeg een wat kaal karakter. Begin negentiende eeuw meende de Duitse protestantse theoloog Schleiermacher er iets op gevonden te hebben: er waren geen individuele 'wonderen', in de zin van afwijkingen van de natuurlijke orde, in plaats daarvan werd het hele universum tot een groot wonder verklaard, het wonder van 'gods schepping'. *If you can't beat them, join them*, zoals de Amerikanen wel zeggen. Deze opvatting uit de Romantiek werd bepalend voor de meeste hoger opgeleide protestanten uit de goeude burgerij - ze is dat nog, voor zover ze nog gelovig zijn - en na verloop van tijd ook voor de katholieken. Maar de twijfel knaagde. Wat moest je dan immers aanvangen met de 'openbaringen' aan de profeten, de menswording van 'god', de 'wederopstanding' en de 'hemelvaart'? En wat was het christendom zonder al deze dingen? Ja, bestond die 'god' eigenlijk wel?

Al was de weerlegging van de godsbewijzen voor de orthodoxe gelovigen, zoals gezegd, niet onwelkom, de ondergraving van het gezag van de bijbel was dat natuurlijk wel. Tegen de late negentiende eeuw zette een reactie in die naar het Amerikaanse voorbeeld ervan wel fundamentalistisch genoemd werd: de bijbel en niets dan de bijbel. Dit bleek echter steeds meer

onhoudbaar te zijn, met het voortschrijden van het onderzoek, de houding raakte steeds meer verkrampd. Inmiddels zijn we in de laatste fase hiervan aangekomen: langzaam maar zeker accepteren ook steeds meer evangelischen, niet alleen Andries Knevel, de evolutieleer, niet alleen in Nederland, maar ook in Amerika en zelfs de S.G.P., de partij van de meest orthodoxe protestanten, accepteert inmiddels dat de bijbel niet geheel letterlijk kan worden genomen.

Maar het probleem in de relatie tussen 'god' en mens zat niet alleen aan de kant van de kennis, maar ook aan de kant van het geloof. Al sinds lang hadden christenen zich afgevraagd waar het kwaad in de wereld vandaan kwam. Het orthodoxe antwoord was altijd geweest dat dit door de vrijheid van de mens kwam, die kon kiezen, ook voor het kwaad en dat vaak deed. Maar dit had nooit iedereen bevredigend gevonden: als 'god' alwetend was, dan wist hij ook wat de mensen zouden kiezen. Dan waren ze niet echt vrij, want alles lag van tevoren al vast en waarom liet 'god', als hij volmaakt goed was, al dit kwaad dan toch gewoon toe? Sommigen, zoals de Duitse filosoof Leibniz in de zeventiende eeuw, trachtten het dilemma op te lossen met de gedachte dat 'god' weliswaar geen volmaakte, maar wel de best mogelijke wereld had geschapen, maar dat botste weer met 'gods' almacht.

De oplossing die uiteindelijk gevonden werd was dat de wereld weliswaar niet goed *was* maar wel goed zou *worden*. Het was 'gods' wil dat dit zou geschieden en de mens was degene aan wie deze taak was toevertrouwd: in en door het menselijk handelen zou het 'koninkrijk gods' geleidelijk 'geschapen' worden. De reden voor deze ietwat omslachtige weg was simpel: de mens moest leren uit zichzelf het goede te kiezen, omdat dit het goede was. Daartoe had 'god' de mens geschapen met een vrije wil. De geschiedenis werd zo een soort opvoedingsproces, met 'god' als een soort rector van de school, waarin de mens met vallen en opstaan, met af en toe een standje en een enkele keer een tik, uiteindelijk het beloofde land zou bereiken, want dit was 'gods' plan voor de mensheid. Zo werd het geloof in de vooruitgang geboren, niet toevallig in de achttiende eeuw, waarin het moderne historische denken ontstond, weliswaar na aanzetten hiertoe in de Renaissance, of zelfs al in de Middeleeuwen: het idee van de geschiedenis, niet als cyclisch proces, zoals voor die tijd, maar als eenmalig, onomkeerbaar proces, een onderneming waarvan geen terugkeer meer mogelijk, maar ook niet wenselijk, was. Soms werd dit ook gekoppeld aan het idee dat een bepaald volk of land in dit proces het voortouw nam, zoals met name in de Verenigde Staten na de revolutie aldaar. Volgens Thomas Jefferson, een van de auteurs van de Amerikaanse grondwet en auteur van de Onafhankelijkheidsverklaring, bereikte 'gods' plan voor de mensheid in Amerika zijn voltooiing, met een samenleving van vrijheid en gelijkheid, welvaart en menselijk geluk en voorspoed in het algemeen.

De opvatting dat 'god' de mens had geschapen met het vermogen tot moreel handelen, maar het daarna allemaal zo'n beetje aan de mens zelf overgelaten had, werd meestal deïsme genoemd en ging doorgaans samen met de opvatting dat de mens van nature goed was en alleen door onwetendheid, onderdrukking, bijgeloof en slechte gewoonten- zoals het op gezag aannemen van dingen die vaak helemaal niet waar waren- slechte dingen deed. De mens was dus ook opvoedbaar, of kon zichzelf opvoeden en dus kon 'god' het ook rustig overlaten aan de mens. Hier kwam ook het bijbelonderzoek van pas: als het verhaal van Adam en Eva niet juist was dan had ook die 'zondeval' nooit plaatsgevonden. Dan bestond die 'erfzonde' niet en was morele vooruitgang dus mogelijk.

Soms nam het deïsme ook een iets andere vorm aan, bij mensen die meer haast hadden en niet wilden wachten tot het historische proces het gewenste punt had bereikt. Die wilden de betere samenleving hier en nu. Als de bijbel maar een rommelboeltje van telkens herschreven en aan elkaar geplakte teksten was, als er geen 'openbaringen' waren geweest ooit, dan bestond misschien dat hele 'goddelijke' recht niet en had je wellicht alleen het natuurlijke recht, al was dit wel zelf 'gods' wil. De mens was uitgerust door 'god' met de natuurlijke vermogens van de rede en het morele onderscheidingsvermogen, om te kunnen ontdekken wat moreel en politiek juist was en wel objectief, dus in alle tijden en op alle plaatsen en voor alle mensen, ongeacht hun persoonlijke voorkeuren en verlangens. Het natuurrecht, zo heette het, was universeel geldig. Zo ontstond de leer van de burger- en mensenrechten, die ten grondslag lag aan de Franse Revolutie, tegen het einde van de achttiende eeuw. Ze was kenmerkend voor het deïsme van een Robespierre en zijn radicale aanhang in deze revolutie, de Jacobijnen. Deze opvatting kwam in de plaats van die van de radicale sektes van de zestiende en zeventiende eeuw. Nu werd de

sociale en politieke orde niet meer gemeten aan het 'goddelijke' recht- zie boven- maar aan het natuurrecht.

Hierop volgden twee verschillende reacties. Sommigen meenden dat de mens van nature eerder slecht was, een voortzetting, in een meer wereldse vorm, van het idee van de 'erfzonde' en dus het bovenstaande verhaal niet opging, anderen vroegen zich af waar die rector eigenlijk nog voor nodig was. Kon de mens niet geheel zelf zijn eigen wereld scheppen? Ja, was dat niet onvermijdelijk als er geen 'god' bestond en de mens een produkt van de natuur was, zoals de evolutieleer, ook al in de tijd *voor* Darwin, leerde? Of werd die evolutie zelf weer door 'god' gestuurd? Men was er nog niet helemaal uit.

Dit was dan de situatie aan het begin van de twintigste eeuw, de tijd waarin Adolf Hitler opgroeide. Ik heb die zo uitvoerig geschilderd omdat aard en ontstaan van de beweging die hij leidde anders niet begrijpelijk zouden zijn. We kunnen die situatie als volgt kort samenvatten. De godsbewijzen waren weerlegd en de bijbel lag, zeker voor het meer ontwikkelde deel van de bevolking, aan gruzelementen. Het geloof in vrijheid en gelijkheid als universele normen had, zeker bij het progressievere deel van de bevolking, diep wortel geschoten. Dat werd soms nog met 'god' in verband gebracht, met name in de Verenigde Staten, maar werd meestal gezien als een gevolg van de menselijke natuur zelf. Soms moesten deze idealen, waar soms ook nog de broederschap aan werd toegevoegd, onmiddellijk, in een revolutie, gerealiseerd worden en soms op meer geleidelijke wijze, via sociaal-economische hervormingen, opvoeding en onderwijs, maar dat maakte uiteindelijk geen wezenlijk verschil uit. De mens zelf werd steeds meer als een produkt van de natuur gezien, zij het dat er misschien toch nog wel plaats was voor 'god', maar daar was geen eenstemmigheid over. De atheïsten hadden daar geen boodschap meer aan. In de negentiende eeuw ontstond ook een conservatieve tegenstroming, die niet geloofde in de vooruitgang en de natuurlijke goedheid van de mens, maar ook deze stroming kon de prestaties van de Verlichting van de achttiende eeuw niet meer ongedaan maken. Het christelijke geloof viel niet meer te redden en men ging dus naarstig op zoek naar andere oplossingen. Hoe kon de sociale orde overeind gehouden worden?

Het bleek al snel dat het nationalisme de beste aanknopingspunten bood. Dit werd geboren ter linkerkant, in de Franse Revolutie. Het betekende immers een mobilisatie van de volksmassa's, iets waar rechts lange tijd niets van moest hebben. Daar was het te elitair en te heerszuchtig voor. Maar het bleek al spoedig dat grote aantallen gewone mensen, vooral die delen van de bevolking die er al waren voor de industriële revolutie, zoals de boeren, ambachtslieden en kleine winkeliers en kooplieden, niets moesten hebben van de liberale en socialistische ideeën die uit de Franse Revolutie waren voortgekomen. Zij bleven vaak hangen aan koning en kerk en in mindere mate de adel en kozen dus, tot verbazing van veel conservatieven zelf, eerder voor rechts dan voor links. Waar het oude rechts van voor de revolutie loyaal was geweest aan het koningshuis, daar was het nieuwe rechts van na omstreeks 1870, in toenemende mate geneigd naar de natie, de verbinding van staat en volk, aan toe te voegen. Deels had dit ook te maken met de uitbreiding van het kiesrecht. Het werd nodig, in de strijd om de macht, te appelleren aan steeds grotere aantallen (potentiële) kiezers, uit steeds bredere lagen van de bevolking.

Maar het begrip volk had bij de conservatieven een wat andere strekking dan bij de progressieven. Voor de laatsten marcheerde de eigen natie, zoals bij de Franse revolutionairen, aan het hoofd van de mensheid op weg naar een betere toekomst, of, zoals in Amerika, naar het 'belofde land.' De ideologie was in essentie universalistisch, dus geldig voor de hele mensheid- de burger- en mensenrechten golden voor iedereen, al was met het nationalisme- het idee dat het eigen volk de taak had deze rechten te verbreiden over de hele wereld- natuurlijk wel een zekere spanning gegeven. Maar deze spanning was minder groot dan bij de conservatieven. Die waren behalve toenemend nationalistisch ook nog altijd christelijk en dat betekende net zo universalistisch als hun tegenstanders. Het christelijke geloof is immers een geloof bestemd voor de hele mensheid. Maar dit christelijke geloof brokkelde, zoals we zagen, steeds verder af. Ook conservatieven kwamen daar niet om heen. Ook zij waren schatplichtig aan de Verlichting. Het geloof moest gaandeweg concessies doen aan de rede om zich te kunnen handhaven.

We hebben hier te maken met een dialektiek die kenmerkend is voor het conservatisme: om uit te leggen waarom de wereld moet blijven zoals zij is, of weer moet worden zoals zij was (waar het conservatisme reactie wordt), moeten concessies worden gedaan aan de rede. Er moeten hiervoor immers *redenen* gegeven worden. Staand op de bodem van de Verlichting moet het conservatisme zich verdedigen met de wapenen der rede tegen de filosofieën van de rede, zoals liberalisme en socialisme, die uitdrukkelijk van de rede uitgaan. Het geloof is gedwongen de rede halfweg te ontmoeten. Het neemt daarbij steeds meer van de vijand in zich op en ziet de religieuze inhoud steeds dunner worden. Parallel hieraan neemt echter het verzet tegen de moderne wereld in intensiteit toe. Het conservatisme voelt zich toenemend bedreigd door het oprukkende liberalisme en later ook socialisme, de angst neemt toe en daarmee ook de agressie en uiteindelijk het geweld. Het begint van zich af te meppen. Het conservatieve denken raakt vanaf ongeveer de eeuwwisseling steeds meer geobsedeerd door het thema 'overleven', het overleven van het eigen volk, waar eigenlijk vooral het eigen overleven wordt bedoeld.

Het conservatisme is daarbij niet in staat de religie geheel achter zich te laten en het filosofische materialisme of naturalisme te omarmen, want dat voert regelrecht naar liberalisme of socialisme. Ligt de zin van ons bestaan niet buiten deze wereld, in een vermeend bovennatuurlijk domein, dan ligt het in deze wereld, in het streven naar een als beter, bij voorkeur als volmaakt beschouwde samenleving, op liberale dan wel socialistische grondslag, dan wel iets daartussenin, want met dit aardse tranendal kan de altijd naar verbetering en zelfverbetering strevende westerse mens niet tevreden zijn. Maar daar wil de conservatief met zijn filosofische pessimisme, zoals we zagen, nu juist niet aan. Zolang het christelijke wereldbeeld nog intact was kon de bestaande sociale en politieke orde nog als de wil van 'god' en dus als iets 'heiligs' en daarmee onaantastbaars voorgesteld worden, maar dat kon nu niet meer.

De trend om op enigerlei wijze het religieuze, het transcendentie, dat wil zeggen het overstijgende, datgene wat deze wereld te boven zou gaan onschadelijk te maken, zonder het te vernietigen, leidt er toe het als het ware vast te binden in deze wereld, een trend die rond 1900 zijn culminatiepunt vindt in het werk van de Duitse natuurfilosoof en evolutiebioloog Ernst Haeckel. Deze formuleerde wat wel genoemd wordt een naturalistisch pantheïsme: 'god' en natuur waren eigenlijk twee woorden voor het zelfde en de materie had zelf een 'spiritueel' karakter. De eigenlijke 'spirituele' inhoud van het geloof, het moment van transcendentie, is hier feitelijk verdwenen, of blijft alleen behouden door aan de materie zelf een geestelijk karakter toe te kennen, wat in feite op het zelfde neerkomt. Parallel aan de verenging van het spiritualisme groeit de wanhoop en bij Haeckel zien we dan ook reeds iets van het ziekelijke, dat kleeft aan het conservatisme in zijn eindfase. Haeckels vele tekeningen van plantaardige en dierlijke organismen hebben een bizar karakter en wekken de indruk ontsproten te zijn aan een ziek brein. Haeckel was dan ook, althans in zijn latere werk, geen liberaal, zoals soms nog steeds ten onrechte beweerd wordt, maar een uiterst rechtse, volksnationalistische, denker, die tegen democratie en liberalisme was, nationalistisch en imperialistisch dacht en voorstander was van een corporatieve staat, zoals we die later in het fascisme terugvinden. Ook hij staat in een lange rij van Duitse denkers die zich in meer of mindere mate hebben afgezet tegen het westerse filosofische materialisme. De kloof tussen de grote Duitse filosofen en de meer populaire auteurs is daarbij minder groot dan men vaak denkt. Ook bij Kant- die van mening was dat bloedvermenging leidt tot raciale degeneratie- bij Fichte, Hegel, Schopenhauer en zelfs bij Nietzsche vindt men volksnationalistische noties terug en wanneer de ideologen van deze stroming zelf naar Kant verwijzen, dan was dat niet ten onrechte.

De laatste stap zetten deze denkers en ook Haeckel nog niet. Na de Eerste Wereldoorlog ontstaat bij Duitse volksnationalisten steeds meer de neiging van het volk zelf een soort 'god' te maken en van de staat een soort kerk, ze op deze manier, althans in hun verbeelding, onaantastbaar verklarend. Elke transcendentie en dus ook het christendom is hier verdwenen maar ook overbodig geworden, het transcendentie is hier geheel immanent geworden, dat wil zeggen deel geworden van *deze* wereld. Daarmee is de dialektiek, de omslag in het tegendeel, voltooid. Het had echter een nadeel: het leidde tot een puur conservatieve, dat wil zeggen geheel defensieve, houding. Deze houding bood weinig speelruimte, het initiatief lag bij de vijand, dit conservatisme had een verlamme werking, het maakte hulpeloos tegenover de als agressie ervaren houding van de tegenstander.

Adolf Hitlers denken kan men alleen begrijpen tegen de achtergrond van het bovengezegde. In zijn houding komen de elementen samen die kenmerkend waren voor het geestelijke, ja het filosofische, klimaat van de periode van ongeveer 1890 tot ongeveer 1920, de tijd waarin Hitler opgroeide, maar dat ook na die tijd nog bleef doorwerken, dat beheerst werd door het Franse en Duitse neokantianisme, teruggrijpend op Immanuel Kant, waarvan de invloed tot ver buiten de universiteiten reikte en die de Franse filosoof Raymond Aron eens als volgt heeft samengevat: een sterk idealisme, dat betekende geloof in het primaat van de geest boven de materie, een radicaal immanentisme, afwijzing van alle metafysica, dat wil zeggen van speculatie over het wezen der dingen en de reductie van de filosofie tot reflectie op de wetenschap.

Van dogmatisme moet Hitler niets hebben en hij prijst Immanuel Kant- wiens drie *Kritiken* deel uitmaakten van zijn bibliotheek van zestienduizend boeken- voor het elimineren van de laatste resten van de scholastiek, de middeleeuwse theologie en wijsbegeerte, waar we eerder over spraken. Hitler stond dan ook compromisloos afwijzend tegenover het katholieke geloof. 'Heute kann niemand mehr die Lehre der Kirche ernst nehmen, der mit der Naturforschung vertraut ist. Was in Widerspruch steht zu den Naturgesetzen, kann nicht von Gott sein, und der liebe Gott macht mit dem Blitzstrahl auch vor der Kirche nicht halt.' Voor Kepler- die in Linz had gewoond, door Hitler beschouwd als zijn geboortestad- wilde hij zelfs een monument laten bouwen. Hier bespeuren we ook ineens het nieuwe geluid in het conservatieve repertoire (zie boven). Hitler maakt van de nood een deugd. Het opruimen van dogma's en oude geloofsvormen is geen slechte zaak. Het conservatisme komt hier in een nieuwe fase. Het kiest de vlucht naar voren toe.

Hitler stond ook afwijzend tegenover elk ander dogmatisme. Maar de wetenschap heeft haar grenzen. Haar kracht is ook haar zwakte. 'Gibt es überhaupt eine Kirche, die sich nicht dogmatisch festlegt? Nein, da wäre sie Wissenschaft. Die Wissenschaft kann nicht erklären, weshalb die Dinge so sind, wie sie dem forschenden Auge offenbaren. Hier springt die Religion ein und bringt Beruhigung.' De wetenschap houdt zich bezig met het hoe, niet met het waarom, van deze wereld. Dat blijft een mysterie. De wetenschap kan het wezen van de 'schepping', of van de 'schepper' niet doorgronden. 'Die Wissenschaft ist nichts anderes als wie ein Leiter, die man erklimmt. Mit jeder Stufe sieht man ein bisschen weiter, aber an das Ende sieht auch der Wissenschaft nicht. 'De religie is daarom onmisbaar. 'Das versteht sich von selbst: 'Unser Standort erlaubt uns nicht, in andere Ebenen hineinzusehen. Dafür hat der Mensch den Wunderschönen Begriff der Allmacht gefunden, deren Walten er verehrt. Zum Atheismus werden wir nicht erziehen.' Hitler gaat dus niet de hele weg van de secularisatie.

Het nationaalsocialisme dient ook te voorkomen zelf een nieuwe dogmatische leer te worden. 'Niemals aber darf der Nationalsozialismus sich bemühen, in affischer Weise kultisch eine Religion nachzuahmen, für ihn gilt immer nur, wissenschaftlich eine Lehre aufzubauen, die nichts weiter ist als eine Kultus der Vernunft.' Om welke reden? 'Was dem Blick nicht mehr gerecht wird, muss sich ändern oder Vergehen. Das ist die Ewige Wandlung.' Voor Hitler is alles slechts een functie van het overleven van een volk. Alles wat dit in de weg staat is alleen maar gevaarlijk. Het denken moet zich voortdurend aanpassen aan de omstandigheden, in het licht van nieuwe kennis en nieuwe ervaring. We zien hier hoezeer het conservatisme zich in het defensief gedrongen en daardoor bedreigd voelt. Ieder dogma kan alleen maar leiden tot verstarring. 'Das tragische ist nur, das auch die auf uns kommende Welt der Gefahr ausgesetzt ist, im Dogma zu erstarren. 'Alles was vor Hitler uiteindelijk slechts middel tot het doel van overleven. Dat gold ook voor het partijprogramma van 1920, dat hij tijdens de oorlog dan ook relativeerde. Zelfs de justitie, zoals trouwens het hele staatsapparaat, is middel tot een doel. 'Sie dient der Erhaltung der menschlichen Gesellschaftsordnung, eines Organismus, eines Organismus, dem wir Kultur und Fortschritt verdanken. Richtig ist jedes Mittel das diesem Zweck nutzt, falsch alles was ihm nicht mehr gerecht wird. Es ist nicht die Aufgabe der Justiz, milde oder hart zu sein, es ist einfach ihre Aufgabe, diesem Zweck zu genügen.'

Voor Hitler was de N.S.D.A.P., de nazipartij, dan ook eigenlijk geen partij, maar eerder een beweging. Partij en staat bleven in Duitsland, anders dan in Italië, dan ook altijd van elkaar gescheiden. Er was geen sprake van versmelting. De partij veroverde de staat- hoewel dit nooit geheel voltooid werd door het voortbestaan van de oude elites- en gebruikte deze als instrument

van expansiepolitiek, die identiek was met de levensstrijd van het Duitse volk, omdat alle volkeren permanent met elkaar om de macht streden. Maar de partij zelf was ook niet meer dan een instrument. Staat, partij, partijprogramma, ideologie, waren alle slechts instrument, geen doel in zichzelf. De strijd was daartegenover een waarde op zich. Hij selecteerde de besten en garandeerde daarmee de overleving en het welzijn van volk of ras. Iedere andere wereldbeschouwing was alleen maar gevaarlijk.

Als voorbeeld hield Hitler, in zijn gesprekken tijdens de oorlog, altijd de religie van de Oudheid, van Griekenland en Rome, voor aan zijn gehoor. Het ging hem daarbij niet om de antieke *filosofische* voorstellingen, die volgens hem eigenlijk al achterhaald waren toen het christendom, dat er op voortbouwde, doorbrak. Het ging hem om de levende religie van de Oudheid. De antieken waren verdraagzaam, meende Hitler, anders dan de christelijke kerken. Het zou evenwel verkeerd zijn te denken dat hij hierbij dacht in termen van persoonlijke vrijheid. Tegen een staatskerk, zoals die in Engeland bestond, had hij geen enkel bezwaar. Liberalisme was volstrekt anathema voor hem. De verdraagzaamheid kwam voort uit het feit dat de goden bij staten en steden hoorden. 'Die antiken Staaten hatten Gotter und dienten diese Gotter, aber die Gotterdiener waren Manner des Staates, denn die Gotter waren ja die Schutzpatrone der Stadte und Staaten. Es wurde die Kraft, die das Volk geschaffen hatte, in diesen Gotter angebetet. Von einem universalen Gott zu reden, is der Antike gar nicht eingefallen.' Hij bekritiseerde de Britse geschiedfilosoof Houston Stewart Chamberlain, vaak gezien als voorloper en wegbereider van het nazisme, om diens geloof in een geestelijke wereld, maar hij maakte zich geen illusies over de mogelijkheid dit bijgeloof uit te roeien. 'Den Jenseitsgedanken der Religion kann ich nicht ersetzen weil er nicht haltbar ist. Der Ewigkeitsgedanke liegt in der Art fundiert(.....) Geist und Seele gehen gewiss wieder zuruck in das Gesamtreservoir-wie das Korper.' Hitler geloofde echter wel in het bestaan van iets bovenaards in de mens, dat wellicht 'goddelijk' is, zoals hij tegen Wagener zei. In *Mein Kampf* zegt hij het nog duidelijker: 'Men kan zich echter als Indo-Europeaan geen godsdienst indenken, welke iedere overtuiging, dat er een voortbestaan na den dood zal zijn mist.' De verwantschap met Ernst Haeckel is nog duidelijker te zien waar Hitler de natuur tot een geheel maakt: 'Es braucht nur noch der Nachweis gefuhrt zu werden, dass das Anorganische und das Organische in der Natur ohne Grenzen ineinander uberfliessen.' Elders beweert hij over het generzijds niets te *weten*. Toch was Hitlers denken niet identiek met dat van Haeckel, zoals we nog zullen zien. Hitlers religiositeit was goed te verenigen met een soort agnosticisme, de overtuiging dat we over alles wat de waarneembare wereld te boven zou gaan, ja ook over het al dan niet bestaan daarvan niets konden weten. In *Mein Kampf*, maar dat verscheen in de jaren twintig, was dat nog anders. Het christendom is daar nog sacrosanct (hoewel men er natuurlijk rekening mee moet houden dat *Mein Kampf* bestemd was voor publikatie en de grote meerderheid van de Duitse bevolking in die tijd nog kerkelijk was). Daar is ook nog sprake van een kritische houding tegenover de religieuze sentimenten die *niet* in een dogmatische en organisatorische vorm gegoten zijn, wat in strijd is met zijn latere overtuiging. Ook dit komt later nog terug.

Wat Hitler in het antieke geloof vooral aantrekt is het mysterie: 'In der antike Welt lag uber dem Verhaltnis des Menschen zur Gottheit der Schein einer ahnender Ehrfurcht; sein Kennzeichen war Duldsamkeit.' De natuur was als het ware nog betoverd en zij kende haar eigen logica. Voor Hitler moet de mens zich onderwerpen aan de wetten van die natuur: 'Er verliert jeden Halt; bildet er sich ein, dass er der Herr der Natur sei, dann hort alles auf. Tatsache ist dass wir Willenlose Geschopfe sind, dass es eine schopferische Kraft aber gibt(...) So ein bolsjewistischer Professor bildet sich ein, uber die Schopfung zu triumphieren.' Hier toont zich heel duidelijk de conservatieve kern van Hitlers wereldbeeld, in het letterlijk 'heilig' verklaren van de natuur en hij bekritiseert in verband hiermee niet alleen het communisme, maar ook de liberale wetenschapsbeoefening van de negentiende eeuw, die volgens hem van het tegengestelde standpunt uitging. De antieken kenden daartegenover nog een tempel van de verborgen 'godheid'. De werkelijke 'god' was onkenbaar. Zo viel er ook niet over te speculeren, het geloof was tamelijk immuun voor de rede. Hitler had dan ook meer respect voor de islam dan voor het christendom. Ook deze kent geen beeld van 'god'. Dat dit ook geldt voor het Joodse geloof is iets dat hij negeert. De zin van het leven is voor Hitler in *deze* wereld: 'Wenn

die Kirche den Menschen ein Jenseits lockend vor Auge stellt,um ihnen das Sterben zu erleichtern,so stellen wir es darauf ab ,dass einer sich das Leben lebenswert gestaltet. Dazu bedarf es der Anpassung an die Naturgesetzen,und wenn wir nur diese unsere Prinziplen vertreten,so werden auf die Lange der Zeit wir starker sein als die Kirche.'Het christendom weekt de mens los uit de orde van de natuur,door hem een bovennatuurlijke bestemming toe te dichten. Hier zien we ook de diepere reden voor Hitlers vlucht naar voren toe in de omarming van de wetenschap. Het is niet slechts dat het christendom niet meer houdbaar is,evenmin dat het overbodig geworden is, het is ook dat het zelf gevaarlijk is. Het ondermijnt de weerbaarheid van een volk. In Mein Kampf geeft hij,ten slotte,een interessant argument tegen diegenen die menen dat het mogelijk zou zijn aan de wetten van de natuur te ontsnappen. Iedere poging daartoe zou zelf noodzakelijkerwijze voortkomen uit de natuur.

Uiteindelijk is een dergelijke poging dus zinloos. Men blijft gebonden aan de natuur. Sommigen zouden dit sofisterij noemen, maar het heeft,dat zal later duidelijk worden,een reden. Het was ook niet bedoeld om de mens tot passiviteit te veroordelen. Volgens Hitler konden we de wetten van de natuur wel leren kennen om onszelf die wetten dienstbaar te maken,door uitvindingen en ontdekkingen,maar waarom de wetten de macht bezitten die ze hebben, zullen we volgens hem nooit weten. Maar ook daarin volgde hij slechts de oudtestamentische traditie,waarin Adam al de macht gegeven zou zijn over de planten en de dieren:'Doordat alles gezamenlijk helpt om den mensch meer en meer te verheffen boven het peil der levende wezens om hem heen, maakt het zijn positie sterker,en consolideert het die zoodanig,dat hij in ieder opzicht uitgroeit tot heer en meester der geheele aarde', zoals hij in Mein Kampf schrijft. Hitler maakte dus van de nood een deugd.

Naast Kant waren voor Hitler Schopenhauer en Nietzsche de belangrijkste Duitse denkers: een standbeeld van elk van deze drie zou eenmaal in Linz komen te staan.(Dit getal drie zullen we later nog vele malen tegenkomen) Een buste van Schopenhauer stond op zijn werktafel in het studeervertrek van de Berghof,een van zijn residenties en reeds tussen 1919 en 1921 leende hij boeken van deze filosoof van de bibliotheek van de nazipartij. De Angelsaksen konden hier volgens hem niets vergelijkbaars tegenoverstellen. Na het voorafgaande is dit niet moeilijk te begrijpen,voor iedereen die enigszins bekend is met het werk van deze auteurs. Wat Hitler in Kant-van wiens werk overigens niet duidelijk is of hij het zelf gelezen had- aansprak was ongetwijfeld dat deze het domein van de kennis beperkte tot de waarneembare wereld en daarmee ruimte liet voor speculatie over het 'generzijds'. Voor Kant was namelijk niet alleen de werkelijkheid buiten ons onkenbaar,maar ook die binnen in ons,ons ware zelf. Dat liet ruimte voor bijvoorbeeld zoiets als het geloof in een 'ziel'. Schopenhauer bouwde volgens Hitler op Kant voort. 'Er war es ,die die reine Zweckphilosophie eines Hegel uberwand, so das von ihr nichts mehr ubrigblieb.' Daarmee doelt Hitler op Hegels idee dat de geschiedenis een doelgericht karakter heeft en bovendien rationeel van aard is. Met zijn verstand is de mens in staat de aard van dit proces te begrijpen,omdat het een geheel logisch karakter heeft. Men kan het als het ware als een draad afwikkelen. Het is ook een proces van vooruitgang ,van ontwikkeling. Het einde van het proces,voor Hegel een samenleving van vrije staatsburgers,zij het niet zonder klassenverschillen, kan dan ook voorzien worden. Het bestaat al in de kiem, in het hier en nu. Of zoals Hegel het zelf zegt: alles wat bestaat is rationeel en alles wat rationeel is bestaat.

Hier tegenover legde Schopenhauer de nadruk op de stroom van het leven en de ervaring zelf,op het hier en nu en het instinctmatige,waarin hij een blinde, doelloze, kracht zag ,die volgens hem het menselijk bestaan kenmerkte en dat hij 'de wil' noemde- dit was volgens hem de onkenbare werkelijkheid in onszelf waar Kant het over had- een rusteloos en zinloos streven,dat verlangt naar alle dingen en met niets tevreden is,dat schept en vernietigt,maar nergens vervulling in vindt. Dit proces gaat dus ook nergens heen. Volgens Hitler, die volgens zijn stenograaf Picker hele passages van Schopenhauer uit zijn hoofd kende,was diens filosofie minder pessimistisch dan zijn karakter,waarmee hij waarschijnlijk doelde op Schopenhauers geloof in de menselijke geest als een klein eiland van schijnbare orde,waarbinnen een breekbare illusie bestond van redelijkheid en doelgerichtheid. Maar voor Schopenhauer was dit slechts een illusie. Hij zag alleen een uitweg in het zich losmaken uit deze wereld in de kunst,dat wil zeggen in een contemplatie waarin alle verlangen gedooft want gesublimeerd was,of in religieuze ascese,waarvoor eigenlijk het zelfde gold,wat zeker niet Hitlers weg was.

Nietzsche, wiens verzameld werk Hitler bezat, had, ten slotte, Schopenhauers pessimisme overwonnen. Op welke wijze blijft onduidelijk, maar vermoedelijk doelde Hitler op de omslag van Schopenhauers geloof in de machteloosheid van de menselijke wil, overgeleverd aan instincten, in Nietzsches veronderstelde geloof in de almacht van de wil, het vermogen van de mens om zijn eigen waarden en daarmee zijn eigen wereld te scheppen, om in het streven zelf de zin van het menselijk bestaan te zien, waarbij overigens nog steeds instincten de drijvende kracht zijn, waaraan nu dus echter een scheppende waarde toegekend wordt, zij het ook een wil tot macht.

Er was dus geen voorgegeven zin, die bepaald werd door 'god', de mens zelf schiep die zin. Dit is de betekenis van het beroemde idee van de Übermensch, 'hij die overstijgt', die transcendeert, die deze wereld te boven gaat, om zelf een soort 'god' te worden. Die instincten behoren te bepalen hoe wij leven en denken, niet de kunstmatige constructies van onze geest. Die kunnen nooit recht doen aan de complexe werkelijkheid van het leven, dat zich niet laat vangen, noch theoretisch noch ook praktisch, in allerlei kaders en trachten naar het oordeel van Nietzsche slechts de religie in allerlei wereldse vermommingen zoals liberalisme of socialisme, via de achterdeur als het ware, weer in te voeren. Dat gold ook voor Hegels filosofie. We zien hier duidelijk de verwerping van alles wat transcendent is en daarmee voor Nietzsche de volledige zelfontplooiing van de individuele mens kan schaden. Die transcendentie kan de mens alleen in zichzelf vinden.

Nog een andere gedachte van Nietzsche was van belang, de overtuiging dat de rede niet meer was dan een instrument in de overlevingsstrijd van de mens. Dit sloot aan bij de evolutieleer en maakte het mogelijk om rede en moraal van elkaar los te koppelen. De rede behoefde geen normatief karakter te hebben, behoefde geen strenge zedenmeester te zijn, die tegenover de natuur stond, maar kon in het verlengde daarvan gezien worden, puur instrumenteel van aard zijn. Deze gedachte zou vooral door de Joods-Franse filosoof Henri Bergson uitgewerkt worden, maar duikt ook reeds bij Nietzsche op.

Ook in andere opzichten sloot Hitler aan bij de beroemde Duitse filosoof. Zo brak ook hij niet volledig met het christendom. Hij zag de waarde ervan in als cultuurgoed en had veel minder tegen wat hij beschouwde als het oorspronkelijke christendom van Jezus zelf, tegenover wie ook Nietzsche niet geheel afwijzend stond, zij het om andere redenen. In overeenstemming daarmee werd Hitlers denken nooit volledig naturalistisch, immanentistisch, maar trachtte hij een muizengaatje te vinden voor de 'ziel', net als Nietzsche.

Toch was Hitler geen volledige Nietzscheaan. De categorieën van ras en volk speelden in het denken van Nietzsche geen belangrijke rol. Met de vraag naar het ras van Jezus hield hij zich niet bezig. Daarvoor was Nietzsche te elitair en nog te zeer een kind van de negentiende eeuw. Hij had bovendien geen hoge dunk van de Duitsers als volk. Toch kondigt zich bij hem al iets aan van wat later zou gaan komen. 'Elke oorlog rechtvaardigt de zaak waarvoor zij gestreden wordt', zoals hij provocerend schreef, daarmee de oorlog tot een waarde in zichzelf makend. Bij Nietzsche was dit nog een gedachtenexperiment, maar zo zou het niet blijven. Zijn voorkeur ging echter eerder uit naar de Slavische volkeren, zoals de Polen en de Russen, wat in schril contrast stond met de ideeën van Hitler. Voorts was Nietzsches houding tegenover de Joden natuurlijk veel positiever dan die van Hitler, hoewel niet gespeend van elke ambivalentie en ook al was Hitler in zijn jeugd geen uitgesproken antisemiet, wat hij pas werd na de Eerste Wereldoorlog. Maar daarover zullen we het hebben in een later hoofdstuk.

Maar moeten wij wat Hitler zei over zijn geestelijke voorzaten ten volle accepteren? Hitler las weliswaar vrij veel en kende talloze passages uit allerlei werken uit zijn hoofd, waarmee hij veel indruk wist te maken op de toehoorders. Zoals de Amerikaanse historicus Timothy Ryback opmerkt kon hij zijn geest als het ware compartmentaliseren, 'lades' opentrekken, waar dan de vereiste teksten 'uitrolden'. Hij kon informatie als een spons in zich opzuigen en bezat een sterk geheugen. Maar hij las op een nogal ongeordende wijze en alleen datgene wat paste bij zijn al bestaande ideeën. Hij leek daarin op de Amerikaanse president George Walker Bush, van wie het zelfde gezegd is. Hij was geen filosoof en bezat ongetwijfeld geen grondige kennis van de bewuste filosofen, hoewel hij de grote lijn kennelijk wel begreep. Dat gold ook voor een andere beroemde Duitse filosoof, die hij merkwaardigerwijze nooit noemt, maar die zeker invloed op

hem had, Johann Gottlieb Fichte. Het ging daarbij niet alleen om Fichtes nationalisme en Jodenhaat, of zijn geloof in de macht van de wil, maar ook nog om iets anders. In 1928 ontving hij een boek over Fichtes filosofie van een zekere Maria Grunewald. Volgens haar onderscheidde Fichte drie stadia in de ontwikkeling van de mens, te weten de pure gerichtheid op het eigen zelf, de verantwoordelijkheid voor het eigen gezin of de eigen familie en ten slotte die voor de gemeenschap als geheel. Dit vinden we terug in Hitlers filosofie. Het laatste stadium gold volgens hem alleen voor de Indo-Europeanen en het is wat hij bedoelde met idealisme en ook met socialisme. Andere rassen misten volgens hem het vermogen daartoe.

Het leidt echter geen twijfel dat Hitler in feite een voorkeur had, niet zozeer voor de grote denkers, alswel voor mensen die buiten de gevestigde orde stonden, net zoals hij zelf lange tijd, autodidacten, die meestal weinig onderwijs hadden genoten, alweer net zoals hij, die in doorgaans nogal wijldopige speculaties, met meer fantasie dan feitenkennis, zich daarbij beroepend op hun intuïtie, waarmee je natuurlijk alle kanten uitkunt, claimden tot het wezen der dingen te zijn doorgedrongen, of dit toch tenminste dichter genaderd te zijn dan anderen. Fantasie en intuïtie waren ook Hitlers stek. Hij had meer van de kunstenaar dan van de geleerde.

Wie waren deze 'dilettanten', die voor Hitler belangrijk waren, maar die hij waarschijnlijk liever niet noemde, omdat ze geen aanzien genoten in het land van dichters en denkers? We moeten vooral denken aan drie namen, die van Carl Ludwig Schleich, Ernst Schertel en Max Riedel. De eerste twee schreven enige occulte geschriften, die Hitler, samen met andere geschriften van dit soort, die toen in de mode waren, begin jaren twintig aanschafte. Uit de vele onderstrepingen en aantekeningen in de kantlijn die Hitler in hun teksten aanbracht, weten we dat hij er zich intensief mee bezighield en hun gedachten komen we ook tegen in zijn uitlatingen.

Schleich had geschreven: 'Wat ik fysiek weet te scheppen in deze wereld door strijd, inspanning en lijden geef ik een miljard maal terug aan het universum door mijn onsterfelijke lichaamscellen; net zoals de kleine vonk van leven die ik mezelf noem terugkeert in het organische bezit van de aarde, zo behoort mijn spirituele zelf toe aan het universum.' Die 'ziel' neemt nieuwe vormen aan terwijl ze zich ontwikkelt tot de gelijke van de collectieve 'ziel' die het aanzijn geeft zelfs aan sterren en aan het hele universum. Schertel had soortgelijke ideeën: 'Ons lichaam is een verzameling van potentiële en kinetische wereldenergieën, het reikt voorbij zichzelf, door vele schakels, dieren, planten en kristallen, terug tot het begin der dingen.' In ons lichaam rust volgens Schertel de hele geschiedenis van de wereld, beginnend met de geboorte van de eerste ster. Door ons lichaam vloeien de energieën van het universum, van eeuwigheid naar eeuwigheid. En deze drijven de fabrieken van ons bestaan.

Voorzover uit deze wollige taal iets valt op te maken, is het duidelijk dat het hier gaat om een naar het pantheïstische tenderende wereldbeschouwing, die Hitler dus ook deelde, wat in het voorafgaande overigens al bleek. Het 'spirituele' en het stoffelijke bevruchten elkaar in een alomvattend proces van ontwikkeling, dat tot steeds grotere hoogte reikt. Het transcendente werd zo als het ware steeds weer teruggebogen in deze wereld, in plaats van de mens daaruit los te weken. Het bezwaar tegen Schleich en Schertel was echter dat hun occulte geschriften geen enkele wetenschappelijke basis bezaten. Dit bezwaar werd ondervangen door Max Riedel, die de pretentie had met allerlei empirische gegevens die basis wel te kunnen verschaffen. Het was naar alle waarschijnlijkheid in november 1939 dat Hitler diens werk *Das Gesetz der Welt* in handen kreeg. Dit boek knoopte in hoge mate aan bij de werken van de andere twee auteurs en ook hierin heeft Hitler ijverig zitten strepen.

Voor Riedel vormden lichaam, geest en 'ziel' een drie-eenheid- die voor hem in de plaats kwam van 'god' de vader, 'god' de zoon en 'god' de 'heilige' geest- die echter alleen begrepen en gerealiseerd kon worden met de zeven aanvullende zintuigen die de mens bezat, naast de vijf bekende, die alleen toegang gaven tot de waarneembare wereld. Met deze zeven aanvullende vermogens tot waarneming kwam de mens in contact met andere mensen, met het wezen van zijn ras en met de natuur, daarmee diepere en universele kennis verwervend. 'Het lichaam, de geest en de 'ziel' behoren niet toe aan het individu', aldus Riedel, 'zij behoren toe aan het universum.' Uiteraard was Riedels werk, dat in een lange traditie staat van volksnationalistische denkers, waar de Amerikaanse historicus George Mosse een belangrijk boek over geschreven heeft, niet wetenschappelijk, ook niet gerekend naar de maatstaven van die tijd. Daarmee wil ik

niet beweren dat Hitler niet oprecht was en slechts een schijn van wetenschappelijkheid zocht. Hij geloofde ongetwijfeld oprecht dat het ging om een wetenschappelijk werk, maar die overtuiging ging niet erg diep, omdat hij geen adequaat begrip van wetenschap had. Ook bij Hitler speelde zich de langdurige strijd af tussen geloof en rede, die de westerse beschaving eeuwenlang gekenmerkt heeft, waarbij bij hem het zwaartepunt meer aan de kant van het eerste lag, zoals toch ook nog wel bij de meeste van zijn tijdgenoten. Het geloof van anderen moest men nooit aanvallen omdat, zo schreef hij in *Mein Kampf*, 'in onze dagen de religieuze gevoelens altijd nog dieper zitten dan alle nationale en politieke eischen.' Maar ook hij had zich niettemin, alweer, zoals de meeste van zijn tijdgenoten, het gezag van de wetenschap eigen gemaakt, dat ook een deel van zijn persoonlijkheid was geworden. Vandaar dat hij al in 1919 kon zeggen dat zijn antisemitisme 'wetenschappelijk' was. Toen hij in augustus 1929 terugblikte op zijn eigen *Werdegang* stelde hij ook vast dat het antisemitisme van de jaren negentig ten dele gevoelsmatig was geweest en ten dele religieus bepaald. 'Das ganze Problem war noch weit nicht so wissenschaftlich geklart wie heute.' Vandaar dat de rol van Houston Stewart Chamberlain, om over die van fantasien als Guido von List of Lanz von Liebenfels nog maar te zwijgen, niet moet worden overschat. Ze speelden hun rol in de voorgeschiedenis van het nazisme, maar Hitler was geen slaafse navolger van hen. Dat gold zelfs voor zijn vroegere leermeester Dietrich Eckart, die hem kort na de oorlog in aanraking bracht met de *high society* van München en die een invloedrijk antisemitisch publicist was. Hoewel Hitler *Mein Kampf* opdroeg aan Eckart, die toen overigens al dood was en hij ook later nog lovend over hem sprak, had hij hem niettemin intussen de rug toegekeerd. Hitler wilde nooit van iemand afhankelijk zijn, ook niet in geestelijke zin. Hij was niemands discipel. Hij wilde geen vader hebben, ook niet in geestelijke zin.

Nog iets anders was van belang voor Hitler in deze geschriften en dat is de waarde die zij aan genialiteit toekenden, vooral die van Schleich en Schertel. Volgens de eerste was genialiteit een materialisering, een vaste vorm aannemen, van het 'goddelijke' in een mens en deze passage onderstreepte Hitler, die dit duidelijk op zichzelf betrof, zelfs dubbel. Volgens Schertel waren de grote culturen van het verleden het werk van geniale individuen, die grote ideeën voortbrengen met de kracht van hun uitzonderlijke persoonlijkheid, in plaats van de 'slaaf' te zijn van de waarneembare wereld. Zij schiepen hun eigen wereld. Schertel noemde deze persoonlijkheden 'ektropisch', in het bezit van een energie, een kracht van demonische(!) kwaliteit, die de loop van de wereldgeschiedenis kon bepalen. We kunnen hier een verwaterde versie van Nietzsche in zien. Ook de 'ektropische' mens leefde generzijds van goed en kwaad. Voor hem is er geen 'werkelijk' of 'onwerkelijk', geen 'waar' of 'onwaar', geen 'juist' of 'onjuist'. Zulke mensen braken de schaal van de samenleving, door te putten uit irrationele, amorele en onpersoonlijke krachten. Volgens Schertel werden ze vaak als kwaadaardig gezien, maar volgens hem schiepen ze hun eigen normen en waarden.

We zien nu hoe we de draad kunnen afwikkelen van de voorlopers van Hitler tot zijn eigen persoonlijkheid aan toe. Wat al deze denkers verbond was de behoefte zich te onttrekken aan de loop van de geschiedenis tot dan toe, een geschiedenis die in een richting ging die hen niet welgevallig was en daarmee aan de waarneembare werkelijkheid. Kant, in deze nog ambigu, was van belang omdat hij de wetenschap het volle pond gaf en toch ruimte wist te scheppen voor een werkelijkheid achter het waarneembare, voor het geloof, zoals hij zelf zei. De natuurwetenschap had voor hem alleen betrekking op de waarneembare wereld. Schopenhauer vulde deze werkelijkheid in en zag er een blinde kracht in, die hij de wil noemde, die alles in gang zette. Nietzsche maakte hier een wil tot macht van, die ook in staat is nieuwe waarden te scheppen, een nieuwe cultuur. Dit was het werk van de *Übermensch*, die zelf een soort 'god' was, wat Nietzsche ook soms met zo veel woorden uitsprak. Maar hij wilde er nadrukkelijk geen religie van maken. Toen echter na de oorlog, in een pessimistischer geworden klimaat, dat minder vertrouwen had gekregen in de rede, zeker in Duitsland, de weg vrij was voor allerlei occulte zaken, speculaties over 'geheime kennis', alleen voor ingewijden, kon het deze vorm gaan krijgen. De *Übermensch* werd tot de 'ektropische mens', die - anders dan bij Nietzsche - een manifestatie was van een hogere macht, die onze kennis te boven ging. Riedel spitste dit meer toe op het eigen volk, waarmee de scheppende mens in verbinding stond. In zekere zin keerde dit Nietzsche, die nogal elitair was, ook weer om.

Hitlers wereldbeeld tenderde naar het pantheïstische, omdat dit het mogelijk maakte het 'sacrale' in deze wereld te verankeren en die daarmee te 'heiligen' en onaantastbaar te maken. Maar in het pantheïsme is 'god' in alles werkzaam, wat al gauw leidt tot een democratisch denken, waarin de 'goddelijke' energie, die in wezen onpersoonlijk is, gelijkelijk aanwezig is in alle mensen, volkeren en rassen, iets wat Hitler niet welgevallig kon zijn. Bij hem bleef daarom altijd, althans voor zover we kunnen vaststellen, het geloof bestaan, zoal niet in een persoonlijk voortbestaan na de dood, dan toch wel in een persoonlijke 'god', omdat hiërarchie nu eenmaal aan persoonlijkheden gebonden is. Zijn geloof in de 'voorzienigheid' maakt dit duidelijk. Alleen een persoon kan immers iets voorzien. Hij ging dus nooit de hele weg, maar bleef er een wat ambigu wereldbeeld op na houden. Volgens Goebbels, die geloofde in een persoonlijk voortbestaan na de dood, dacht Hitler dat de 'ziel' na de dood in het volk zou terugkeren, of in de grond van het moederland zou verdwijnen. De oude Germanen geloofden dat ze 'wedergeboren' zouden worden als lid van hun stamfamilie, de sibbe. Heinrich Himmler geloofde op zijn manier in reïncarnatie, maar Hitler heeft zich nooit in deze zin uitgelaten. Het tweede was ook een uitvloeisel van het bloed- en bodem denken van het nazisme, maar het had ook te maken met Hitlers relatie met zijn moeder, die later nog aan de orde zal komen. Wat hij dacht over zijn eigen eventuele voortbestaan na de dood is iets waar hij zich zelden over uitliet, waarschijnlijk omdat hij zichzelf als iets heel belangrijks zag, iets wat dicht in de buurt van een 'god' kwam.

Het immanentisme is ook een van de redenen dat een man als Ernst Haeckel, die tegenwoordig vaak met het nazisme in verband wordt gebracht, uiteindelijk toch niet aanvaardbaar kon zijn voor de nazi's. Haeckels radicale immanentisme, dat eigen is aan alle pantheïsme, ging net iets te ver. De transcendentie keerde, in tegendeel, terug. Hoe dit met de rest van het verhaal, zoals hierboven beschreven, verenigd moest worden, werd nooit uitgelegd, waarschijnlijk ook omdat dat niet uit te leggen viel. Maar dit raakt aan een fundamentele tegenspraak in Hitlers denken, die het onderwerp moet zijn van het volgende hoofdstuk.

2. DE MODALITEITEN VAN HET BEGRIP TRANSCENDENTIE EN DE ROL VAN DE JOOD

a) Het begrip transcendentie

In het voorafgaande zijn we al enkele keren het begrip transcendentie tegengekomen. Ik zal daar nu wat meer over moeten zeggen, omdat het de sleutel biedt tot het begrijpen van Adolf Hitlers wereldbeeld, zoals de Duitse filosoof Ernst Nolte heeft laten zien. Nolte is een leerling geweest van een nog veel beroemdere Duitse filosoof, Martin Heidegger, van wie dit begrip, in de zin waarin Nolte het gebruikt, afkomstig is. We zullen echter zien dat Noltens opvatting enige bijstelling behoeft, maar eerst zal ik die van hem weergeven, voor ik zal laten zien welke correctie er mijns inziens aangebracht moet worden.

De mens, zegt Nolte, is qua natuur geneigd zich te verstaan vanuit een geheel, ongeacht of dit 'god', kosmos, geest of nog iets anders genoemd wordt. De mens grijpt boven zichzelf uit. Hij is niet geheel identiek met zijn bestaan in het hier en nu. Hij is niet alleen een zijnde, maar ook een afstand tot elk zijnde. Hij transcendeert zichzelf (overstijgt zichzelf). Paradoxaal gezegd: hij valt niet geheel met zichzelf samen. In zijn denken reikt hij naar een totaliteit, het geheel van de werkelijkheid en verstaat zichzelf van daaruit. Soms gebeurt dit expliciet, meestal meer impliciet. In essentie bouwt dit voort op het aloude dualisme van lichaam en 'ziel', zoals dit al bij Plato te vinden valt.

Dit vermogen tot zelfoverstijging is wat Nolte de theoretische transcendentie noemt. Traditioneel neemt deze meestal een religieuze vorm aan. We zagen al dat de religieus gebonden geest zichzelf kent vanuit 'god', als schepsel van deze. Hij ziet zichzelf als het ware door diens ogen. (Soms ook heel letterlijk: kabbalistische Joden of orthodoxe protestanten bijvoorbeeld willen gekend worden door de 'god' in wie ze geloven, in geestelijke zin naakt voor hem verschijnen). We zagen ook reeds dat in het moderne denken de fundering van de kennis der werkelijkheid verlegd wordt naar het kennend subject, de mens. Descartes twijfelde al aan alles: hij kent niet meer zichzelf via de 'god', in wie hij nog wel gelooft, maar meent deze 'god' te kennen via zichzelf, dat wil zeggen via zijn eigen redelijke denkvermogens. Was eerst het bestaan van 'god' iets vanzelfsprekends, nu is alleen het eigen bestaan dat.

Naast de theoretische transcendentie is er ook nog de zogeheten praktische transcendentie. Daarmee bedoelt Nolte het vermogen van de mens zijn eigen wereld te veranderen. Met de groei van de technische kennis groeit de macht van de mens over de natuur en ontstaat er een relatieve onafhankelijkheid van de natuur. De notie van een 'maatschappij' ontstaat, die een eigen werkelijkheid bezit, betrekkelijk zelfstandig, met een eigen ritme, verschillend van dat van de natuur. Het tijdsbewustzijn houdt daarmee ook op cirkelvormig te zijn. Het cyclische denken over de geschiedenis- dat zelf door verschillende fasen heenging, maar dat laten we hier even buiten beschouwing- maakt langzaam plaats voor het lineaire denken. Waar het cyclische denken nog een weerspiegeling vormt van cyclische processen, de processen van de natuur (de wisseling van dag en nacht, die der seizoenen, of de processen van geboorte, groei, verval en dood), daar is de mens in het lineaire denken op weg in een eenmalige ontwikkeling, een onderneming, een reis zonder terugkeer. Het is vanaf de 'Querelles des Anciens et des Modernes' in Frankrijk en daarna ook in Engeland, vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw, na een eerste aanzet hiertoe in de Renaissance, met name bij Erasmus, dat dit lineaire bewustzijn begint te ontstaan (dat ook gepaard gaat met een geloof in de vooruitgang).

Met de groei van het menselijk zelfbewustzijn ontstaat ook de wil tot verandering van de staat en de samenleving. Gaat het bij de technische ontwikkeling nog vooral om de machtsdimensie, het beheersen van de natuur, bij de verandering van de staat en de samenleving gaat het bovenal om de normatieve dimensie. De ratio, de rede, richt zich nu ook op de maatschappij, niet alleen maar de natuur (zoals nog grotendeels het geval was bij Descartes). De wil tot verandering richt zich nu ook tegen de grondslagen van de samenleving. Dit gebeurt in het tijdvak der revoluties. Het meest kernachtig werd dit verwoord door Karl Marx: 'Het komt er niet op aan de wereld anders te interpreteren, het komt er op aan haar te veranderen. 'En haar veranderen betekent haar tot in de kern veranderen. Traditioneel richt de conservatieve

reactie zich alleen tegen deze praktische transcendentie. In het tijdvak van de revoluties komt het echter tot de conclusie dat de theoretische transcendentie de bron is van de praktische (in extreme gevallen, zoals bij Ludwig Klages, wordt ook de technische ontwikkeling zelf hiertoe herleid). Het marxisme werd gezien als de uiterste consequentie hiervan.

Ook voor Hitler is dit evident, ook al formuleert hij het uiteraard niet in deze woorden en dit gegeven vormt het centrum van al zijn geestelijke preoccupaties. Wat is evenwel de bron van die voor hem zo gevaarlijke theoretische transcendentie? Hitler vindt die in het christendom. Maar dit christendom is zelf weer een produkt van het Joodse volk. Volgens Hitler was Jezus eigenlijk een Indo-Europeaan, of, nauwkeuriger, een half-Indo-Europeaan, volgens hem alleen aan moederskant Joods, wat een zekere ambivalentie bij hem doet vermoeden—maar de Jood Saulus, die na zijn bekering zijn naam in Paulus veranderde, de belangrijkste der apostelen, veranderde de boodschap van Jezus, 'christus' voor christenen, die in werkelijkheid volgens Hitler streed voor precies die ideeën waar ook het nationaalsocialisme voor stond, in een leer die de opstand van de knechten tegen hun heren rechtvaardigde: 'Aus der Kampfansage gegen die Vergottung des Geldes, aus der Kampfansage gegen den jüdischen Eigennutz, den jüdischen Materialismus, wurde die tragende Idee der Minderrassigen, der Sklaven, der Unterdrückten, der an Geld und Gut armen gegen die herrschende Klasse, gegen die Oberrasse, gegen die 'Unterdrucker'. Die Religion des Paulus und das von da an vertretene Christentum war nichts anderes als Kommunismus.'

Het christendom is een soort oercommunisme. Het is bovendien de bron van alle geseulariseerde heilsbewegingen. Socialisme, communisme, anarchisme, liberalisme, feminisme, het zijn allemaal emancipatiebewegingen, bewegingen die in meerdere of mindere mate de gelijkheid van alle mensen prediken, de gedachte die Hitler meer afschuw dan wat ook inboezemt en die haaks staat op het door hem beleden geloof in hiërarchie, dat een sleutelbegrip vormt in zijn wereldbeeld. Het christendom is de bron van al deze ellende. Het predikt de gelijkheid van alle mensen voor 'god', hun essentiële gelijkwaardigheid, of zelfs een omgekeerde hiërarchie' de laatsten zullen de eersten zijn', zoals de bijbeltekst zegt— en effent daarmee de weg voor revolutie. Het enige wat nodig was was de gelijkheid na de dood te vertalen naar deze wereld toe. Dit gelijkheidsstreven viel bovendien op een gunstige voedingsbodem door de eerder besproken rasvermenging, die tot degeneratie leidt, doordat de nakomelingen doorgaans van minder niveau zullen zijn dan het hogere ras. De genivelleerde rassenbrij die zo ontstaat haalt graag alles wat van waarde is omlaag, naar het eigen niveau en is daarom ontvankelijk voor het gelijkheidsstreven.

Dit potentieel van het christendom verklaart de ambivalente houding van het conservatisme tegenover deze religie en Hitler knoopt hiermee aan bij een bestaande traditie. Met het doorbreken van deze beoordeling van het christendom ontstaat wat Ernst Nolte het radicaalconservatisme noemt, de gedachtenwereld van Adolf Hitler. Het is tevens het eindstadium van het conservatisme. Charles Maurras, de grote man van het Franse rechtsextremisme, wilde al katholiek zijn zonder christen te zijn. Hij wilde wel een kerk, maar geen 'god'. De tradities van de kerk boden een houvast, de rusteloze geest van het christendom niet. Het naturalistische pantheïsme was het logische eindpunt van deze weg. Hier is de wereld zelf tot 'god' geworden. Ook voor de laatste stap deinst Hitler, zoals we zagen, niet terug: het organische, het leven, is zelf weer te herleiden tot het anorganische. Hij komt daarmee tot een bijna zuiver fysicalisme, de opvatting dat alles wat bestaat valt te herleiden tot fysische en chemische processen.

Dit denken kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Van conservatieve zijde werd het volk vanaf de negentiende eeuw verheerlijkt als een eenheid, als een organisme dat een eigen leven leidde en alleen vanuit zichzelf begrepen kon worden, dat anders was dan alle andere volkeren, het object van gevoelens van mystieke aard en met een verheerlijking van de historische wording ervan, in het weer opgraven van halfvergeten mythen, sagen en legenden. Het volk nam daarmee als focus van loyaliteit de plaats in van de koninklijke dynastieën voor die tijd.

Deze pseudo-emancipatie van het volk had uiteraard een dubbelzinnig karakter. De staat zou voortaan moeten regeren in naam en in dienst van het volk, in plaats van in dienst van 'god' (zoals met de vorsten die bij 'goddelijk' recht geregeerd hadden), tegelijk mocht het dan geen werkelijke macht uitoefenen. Het is in deze Romantische traditie dat de

volksnationalistische beweging, waar ook Hitler uit voortkwam, geplaatst moet worden. Het was het conservatisme van het tijdvak van de massademocratie. De Franse Revolutie had voorgoed de spelregels van de politiek in Europa veranderd. De leider van het volk moest in staat zijn zich in te voelen in de natuur, het landschap, het leefmilieu, waarmee zijn Duitse volk – het was bovenal een Duits verschijnsel – een speciale relatie had en ook in de geschiedenis van dat volk. Zo zou hij het wezen ervan begrijpen en op basis daarvan kon hij ook dat volk leiden. Hij kende het innerlijk van zijn volk en hij kon het daarom naar zijn bestemming voeren. Daarop berustte ook de gedachte van de Fuhrerdictatuur. Deze gedachten zijn vandaag de dag, door de kloof tussen de politiek en de burger en de crisis van de democratie, weer zeer actueel.

Ook bij Hitler vinden we dit geloof in verinnerlijking en ook in de band met de natuur en de geschiedenis. Ook zonder het christendom was die verinnerlijking er wel gekomen, zegt hij in de Monologe. In een van zijn toespraken, kort na de oorlog, schrijft hij die verinnerlijking toe aan de harde levensomstandigheden in het koude noorden, waardoor de mensen daar geneigd waren zich naar binnen te keren. De buitenwereld was onherbergzaam en schrikte daardoor af. De klacht in *Mein Kampf* dat alles leeg en oppervlakkig is geworden door het materialisme van zijn tijd, is dan ook te verstaan als een welgemeende klacht, iets wat hem er overigens niet van weerhield later een heel fortuin te vergaren, want Hitler kende de nodige ambigüiteiten en ambivalenties. De Fuhrerdictatuur, een wijdverbreide gedachte in de republiek van Weimar, moest aan de verweesdheid van het volk een eind maken door de kloof tussen de politiek en de burger weg te nemen. De leider was een soort 'messias', een soort 'verlosser', die in zijn werk ter zijde gestaan diende te worden door een nieuw te vormen maatschappelijke elite.

In dit messianisme zien we ook de religieuze component in deze rechtsromantische traditie. In de negentiende eeuw werd nog vaak moeizaam gezocht naar een compromis tussen het volk en het geloof, tussen het Germaanse erfdeel en het christelijke. De belangrijkste vertegenwoordiger van dit streven was Paul de Lagarde, een wat excentrieke, maar zeer begaafde, Duitse oriëntalist. Lagarde, die eigenlijk Paul Botticher heette, zag zichzelf als de voortzetter van Maarten Luther. Hitler bezat een herdruk van de Lagardes *Deutsche Schriften* met vele aantekeningen in de kantlijn, die beginnen op de pagina waar de auteur er voor pleit dat alle Joden worden gedeporteerd naar Palestina. Later zou dit veranderen in Madagascar.

Luther was volgens de Lagarde de Reformatie begonnen, maar deze was volgens hem nooit voltooid. Dogmatiek was volgens hem verwerpelijk. De geest van 'christus' was volgens hem een levende geest, die telkens weer vernieuwd moest worden. Hij knoopte daarmee aan bij een motief in Luthers eigen geloofsopvatting dat altijd onderbelicht was gebleven. Drager van deze geest was voor de Lagarde echter, zoals voor alle volksnationalistische denkers, niet de enkeling, zoals bij Luther, maar het volk. In verbondenheid met het volk was de mens, dat wil zeggen de Duitser voor de Lagarde – die zoals de meeste van deze denkers exclusieve rechten aan de Duitsers toekende – een met 'god'. De mens vond het wezen van zijn volk in natuur en geschiedenis. Het volk was voor de Lagarde idealiter de erfgenaam van de gemeenschap der apostelen rondom 'christus', die dan ook volgens hem geen Jood maar een Indo-Europeaan was geweest. De Lagarde verwierp ook het geloof in de 'goddelijkheid' van Jezus. Jezus was een mens geweest, zij het een bijzonder mens. De Joden, vooral de apostel Paulus, waren verantwoordelijk geweest voor de verstarring van het geloof tot dogma en ritueel. Bij de Lagarde speelt het ras nog geen doorslaggevende rol, maar de imperialistische ideeën en de Jodenhaat zijn niet over het hoofd te zien.

Niettemin ging het voor de Lagarde om een '*spirituele*' revolutie. Het is opvallend hoezeer deze analyse van de Lagarde lijkt op die van zekere latere neomarxistische auteurs, zoals met name Herbert Marcuse van de school van Frankfort, hoewel dezen uiteraard meer dachten in termen van een *politieke* revolutie: Jezus had het juk van de Joodse wet, de heerschappij der vaders, vervangen door de liefde, maar de apostelen waren begonnen met de opbouw van de kerk, met nieuwe repressieve wetten, die in de plaats van de oude kwamen. Het gezag der vaders kwam dus door de achterdeur weer binnen. De implicatie hiervan was duidelijk: de (naasten)liefde moest centraal staan. Zover wilde de Lagarde niet gaan.

Dit Germaanse christendom zien we, iets later, ook terug bij Houston Stewart Chamberlain, die we al eerder tegenkwamen en bij wie we het ras ook al een belangrijke rol zien spelen. Zijn *Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts (1898)* werd de bijbel van het Duitse antisemitisme.

Aan dit compromis tussen nationalisme en christendom (dat zelf naar zijn wezen aard universalistisch, dus antinationalistisch, is) kan men opnieuw zien dat het bij de conservatieven om meer ging dan alleen het geloof. Maar het geloof werd tegelijk als rechtvaardiging van de sociale en politieke orde onontbeerlijk geacht. Het Germaanse christendom was een halfhartig compromis en daarom kon de volgende stap niet uitblijven. Sommigen vervingen het geloof in het christendom door het geloof in de Germaanse 'goden'. Deze Wodancultus betekende een overgang naar heidense denkbeelden. Deze waren immers specifiek Germaans, dus niet universalistisch. Daarmee hoopte men de spanning tussen beide op te heffen.

We zien hier wel een typisch verschil met de tegenhanger van radicaal rechts, te weten het communisme. Waar het laatste atheïstisch is, dat wil zeggen *vooruit* kijkt naar een eventuele postchristelijke en postreligieuze wereld, daar kijkt het rechtsradicalisme *terug* naar de voorchristelijke wereld, de wereld van het heidendom. Hitler vond echter uiteindelijk ook deze Wodancultus niet aanvaardbaar. Een dergelijke mythologie was voor hem - en daar had hij natuurlijk gelijk in - achterhaald door de wetenschap, ongeacht wat zijn gevoelens in deze geweest mogen zijn (we denken maar aan zijn fascinatie met Wagner, die rijkelijk putte uit de Germaanse mythologie). Hij zet daarom de laatste stap en erkent nog slechts de religie van de natuur. Uit Hitlers niettemin hoge waardering voor de antieke culten blijkt echter hoezeer hij het heidense geloof bewonderde en hoe ver hij verwijderd bleef van enigerlei modern geloof. Hij vertaalde het oude geloof in moderne termen en verleende er zo een nieuwe legitimiteit aan. Het antieke geloof sprak hem aan omdat het nog geleefd werd vanuit een primaire relatie van afhankelijkheid van 'goddelijke' machten, met alle rauwe emoties die daarmee gepaard gaan. De 'goden' waren 'goden' van *deze* wereld, gebonden aan plaats en tijd, 'goden' van stad of staat, de ervaring vormde nog een gesloten geheel van de mens, de wereld en de 'goden', die zowel nabij waren als onkenbaar bleven. Ze legitimeerden deze wereld door die een glans van 'heiligheid' te verlenen, terwijl ze tegelijk door hun onzichtbaarheid ongrijpbaar bleven en het geloof in hen dus ook nauwelijks te weerleggen viel, omdat daarvoor geen aangrijpingspunt was.

Maar als het bij de rechtsradicalen om meer ging dan alleen het geloof, dan ging het ook om meer dan alleen de natie of de volksgemeenschap. Het ging, zoals we zagen, om conservatieve waarden als gezag, orde, traditie, hiërarchie, organische samenhang en stabiliteit. In eerste instantie ziet Hitler die, zoals de meeste conservatieven, belichaamd in de oorspronkelijke stamgemeenschap, waarmee de mens primordiale bindingen heeft, sentimenten die even primair zijn, even onmiddellijk, als het geloof van de antieken, sentimenten die ontspringen aan de natuur. Maar de stamgemeenschap biedt geen secuur anker meer in het tijdperk van de Franse Revolutie en de industriële revolutie. De moderne natie, die er voor in de plaats gekomen is, bevat reeds te veel elementen van de nieuwe wereld om geheel aanvaardbaar te kunnen zijn voor het conservatisme. De 'naturalisering' van het wereldbeeld der conservatieven, die hiervan het gevolg is, de verschuiving van geschiedenis naar biologie, laat zich het best illustreren aan de hand van Hitlers opvattingen over de oorlog.

Het is de ervaring van de Eerste Wereldoorlog, van de frontgeneratie, waar Hitler toe behoorde, die men hier op de achtergrond moet zien. De Eerste Wereldoorlog werd met groot gejuich ontvangen in kringen van jonge nationalist. Zo ook door Hitler. In de ogen van deze mensen had de oorlog een eind gemaakt aan een tijd van decadentie, de decadentie van een burgerlijke samenleving (het *fin de siècle* tijdvak). Maar wat was de oorlog geweest? Was het zelf een revolutie - 'de oorlog, dat waren wij zelf' - of was het slechts een middel geweest? Een middel tot het maken van een revolutie, zij het een revolutie die uitgebleven was, omdat de 'burgerlijke' revolutie van 1918 in de ogen van de jonge nationalist geen echte revolutie was geweest? De verwarring over de betekenis van de oorlog is kenmerkend voor de crisis van het conservatisme na de Eerste Wereldoorlog. De bereidheid tot het brengen van offers is een typisch conservatieve waarde, maar in een samenleving waarin een conservatief niet meer geloven kan wordt dit offer iets problematisch. Eerst moet er een samenleving tot stand komen waarin het weer de moeite waard zal zijn om te sterven, voor de idealen van die samenleving. In een voor het conservatisme-in-crisis karakteristieke dialektiek wordt zo het offer tot een doel in zichzelf. Het ideaal van zelfopoffering wordt zo tot een doodsverlangen.

Dikwijls was dit nog verbonden met christelijke symboliek (Ook hier moeten we weer denken aan het Germaanse christendom.) Dit gold met name voor nazi's met een protestantse

achtergrond, die daardoor bekend waren met noties als 'wedergeboorte' en 'wederopstanding'. Heinrich Anacker, de Duitse dichter, die met het nationaalsocialisme sympathiseerde, verklaarde dat ieder mens zijn eigen Golgotha-waar Jezus gekruisigd werd- kent. De 'wederopstanding' wordt hier echter gerealiseerd door het nationaalsocialisme. De christelijke symboliek van offer, dood en 'wederopstanding' werd gevuld met een nieuwe inhoud. De dood is hier de moderne wereld die de mens 'spiritueel' vernietigt. De Jood werd daarbij door de nazi's vaak als deze dood voorgesteld. Volgens Alfred Rosenberg, de chef-ideoloog van het Derde Rijk, waren leven en dood geen antithesen van elkaar. Leven en dood vormen een dialektische synthese: de dood schept nieuw leven, doordat het offer van elk individueel mens in de oorlog het voortbestaan, dus het leven, van het volk verzekert. Ieder offer draagt bij aan de mars van het volk naar de toekomst. Het volk krijgt zo iets eeuwigs en aldus zijn in de eeuwigheid leven en dood door 'god' met elkaar verzoend. Die eeuwigheid bestaat dus reeds op aarde door het volk, dat een onmiddellijke relatie met 'god' heeft, die deze levensstrijd gewild heeft. We zien hier weer de poging het transcendente in deze wereld te verankeren, in het volk, om het vast te kunnen houden en het te gebruiken als 'heiliging' van deze wereld, hoewel Rosenberg, die tegen deze tijd de evangelische kerk verlaten had, net niet zover gaat dat hij van het volk zelf een incarnatie van 'god' maakt. Das Deutsche Gebet, uit 1936, bedoeld als vervanging van traditionele christelijke gebeden, looft Hitler als held die de macht van de dood overwint. Het gaat hier echter om de dood van het volk, niet, zoals in het christendom, die van het individu. De dood houdt van ons, schreef een andere Duitse dichter, Gerhard Schumann, omdat wij van het leven houden. En de dood was, zeg maar, een deel van het leven. Maar is dit wel de hele waarheid? De nazi's hielden niet alleen van het leven, maar ook van de dood, om Schumann te parafaseren, daarom ook hield de dood van de nazi's. De extatische bevestiging van het leven in het hier en nu, dat geaccepteerd, ja omhelsd, wordt met al zijn tegenstrijdigheden, ook met de dood en vernietiging die deel uitmaken van dat leven, in aansluiting bij Nietzsche, de 'Opferfreudigkeit', met een prachtig Duits woord, verhuult het feit dat het nazisme, hoewel het op zijn manier idealistisch wil zijn, langs de rand van de afgrond scheert, zo het er al niet invalt.

Maar Hitler, die uit een katholiek milieu kwam, had niet veel met zulke symboliek, ook al sprak hij soms in termen van een 'wedergeboorte' van de Duitse natie, die nu eenmaal gestempeld was door een protestantse traditie. Zijn denken was uitgesprokener naturalistisch dan dat van mensen als Himmler of Rosenberg. Maar dit schept een probleem. De wetenschap heeft betrekking op het hoe der dingen, niet op het waarom, naar zijn mening. Maar kan het *geloof* daarover bij hem dan wel een uitspraak doen? En zo niet, welke zin heeft dan de natuur? En bovenal: hoe kan het zijn dat de natuur in gevaar is? In Mein Kampf verklaart Hitler dat de natuur een zelfcorrigerende werking heeft. Als rassen degenereren door zich te vermengen met inferieure elementen, zo zegt hij daar, dan zullen ze in de levensstrijd vanzelf uitgeroeid worden. De natuur heelt alle wonden. Maar als de natuur een zelfregulerend systeem is, dat in een eeuwig evenwicht rust, dan zou er geen enkel probleem kunnen bestaan. De enige verklaring voor het wel bestaan van deze problemen kon dan ook slechts zijn dat de mens deze instincten is kwijtgeraakt: 'De mens, die nu eenmaal zijn instinct heeft verloren, en de verplichtingen, welke hem om noodzakelijke redenen zijn opgelegd, niet nakomt, mag over het algemeen niet meer op zulk een correctie door de natuur hopen, voordat hij dat verloren instinct heeft vervangen door een bewust en helder inzicht; dit inzicht kan dan weer het een en ander goedmaken.'

Er is dus iets in de mens dat de natuur tegenwerkt. De natuur is niet de hele werkelijkheid, of anders is zij in haar zelf gespleten. Deze gespletenheid is uiteraard het conflict tussen de transcendentie en het verzet daartegen. Beide zijn verworteld in onze natuur. Maar daar wilde Hitler niet aan. Dat zou uiteraard zijn hele wereldbeeld omver geworpen hebben. Toch is Hitler niet tegen *elke* transcendentie en daarom is het hier nodig om een correctie aan te brengen op de opvatting van Nolte. Hitler geloofde namelijk op zijn manier wel in 'god', dus in iets transcendent. Die 'god' was, zoals Max Domarus en Friedrich Heer opgemerkt hebben, een 'god' van de oorlog, die de sterken beloont en de zwakken bestraft. Deze opvatting bleef Hitler praktisch tot het eind toe volhouden. Nog op 5 juli 1944 getuigt hij hiervan: 'De 'goden' hebben hem lief', zo verklaarde hij, 'die van hen het onmogelijke verlangt (waarmee hij waarschijnlijk doelde op het een of andere 'wonder', waarmee toch nog de overwinning behaald zou kunnen worden, een hoop waarmee hij dan de almacht van de 'goden' erkent, L.S.) Maar als wij het